

Röster om
bibliotek och upphovsrätt
– en antologi

Alex Amnéus (red.)

Svensk biblioteksforening, 2016

Grafisk form: A. Olas
Foto: Fredrik Hjerling och Elisabeth Ohlson Wallin
Tryckår: 2016
ISBN: 978-91-976012-9-0

Innehållsförteckning

Förord	5
<i>Calle Nathanson</i>	
Inledning - bibliotek i framkant	9
<i>Alex Amnéus</i>	
Det digitala dilemmat	10
En unik sats och kompetens	11
Tillgänglighet på export	12
Digitala nationalbibliotek	12
Det demokratiska uppdraget	13
Avslutning	14
Tillgänglig läsning - en mänsklig rättighet	17
<i>Anne Stigell</i>	
Historik	17
Vad är en talbok och vilka böcker blir talböcker?	18
Den svenska modellen	19
Utlåning	19
Låntagarna	20
Daisyformatet	21
Internationellt genomslag	21
Taltidningar	22
Lättläst	23
Upphovsrättslagen §17 och tillgängliga medier	23
Rättigheter med talbokstillstånd	23
När tillstånd inte behövs	24
Portobefrielse för blindskriftsförsändelser och försäljning till enskilda	25

Ljudböcker och lokala inläsningar	25
Bibliotekslagen	26
Bibliotekens ansvar för tillgänglighet för personer med läsnedsättning	26
Tillgång till böcker via Legimus	27
Internationellt samarbete	27
Avslutning - utvecklingen av den svenska talboksmodellen	29
Fakta	30
Källor	30
Upphovsrätt: forskningsbibliotekens nya kompetensområde	33
<i>Inga-Lill Nilsson</i>	
Inledning	33
Upphovsrätt och tillgång till undervisningslitteratur	34
Kurskompendier	36
Digital kompetens	37
Publicering och forskarnas upphovsrätt	37
Bibliotekariekompetens och upphovsrättsligt stöd	39
Forskningsbibliotekens framtida roll	41
Avslutande reflektioner	43
Referenser	44
Är digitala gränslösa nationalbibliotek en vision eller en utopi?	47
<i>Jerker Rydén</i>	
Inledning	47
Den oändliga webben och nationalbiblioteket	48
Upphovsrätt och integritetsrätt	49
Ett globalt digitalt bibliotek?	52
Avslutande reflektioner	54

Ekvationen digital upphovsrätt - Konturer med en europeisk utblick	57
<i>Jonas Holm</i>	
Upphovsrätten och bibliotekets demokratiska uppdrag	69
<i>Katarina Renman Claesson</i>	
Inledning	69
Bibliotekens demokratiska uppdrag	70
Bibliotekens roll internationellt	71
Upphovsrätt i balans med informations- och yttrandefrihet?	72
Inskränkningar i upphovsrätten till förmån för biblioteken	73
Utlåning	75
Elektronisk utlåning?	75
Kopiering	77
Åtkomst till internet och de egna samlingarna	78
EU:s modernisering av upphovsrätten	79
Biblioteken och den internationella upphovsrätten	80
Att balansera mellan grundläggande rättigheter	81
Sammanfattning	81
Författarpresentationer	83
Alex Amnéus	83
Katarina Renman Claesson	83
Jonas Holm	83
Inga-Lill Nilsson	83
Jerker Rydén	84
Anne Stigell	84

Förord

Calle Nathanson

När människor har fri tillgång till information och kunskap möjliggör det ett inkluderande samhälle där alla kan vara delaktiga. Digitaliseringen har skapat helt nya förutsättningar att uppnå detta. Men den ställer också nya krav.

Det är tydligt att upphovsrättslagstiftningen på nationell och europeisk nivå inte har hängtt med i samhällsutvecklingen. Tekniken har underlättat spridningen och användningen av upphovsrättsligt skyddat material genom olika typer av digitala tjänster. Men osäkerheten om hur material får användas är stor. Biblioteken är därför en viktig aktör både för att vägleda användare som vill tillgodogöra sig kunskap, men också för dem som vill sprida kunskap.

Antologin ger ett antal perspektiv på bibliotek och hur upphovsrättsliga frågor påverkar deras vardag. I artiklarna skisseras de utmaningar som biblioteken står inför och hur dessa utmaningar kan mötas.

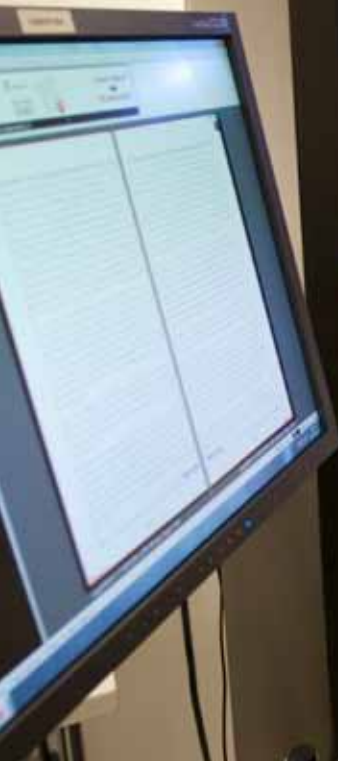
Den europeiska upphovsrätten står nu inför förändringar. EU-kommissionen har under hösten presenterat ett förslag till nytt direktiv som förväntas bli lag inom de närmsta åren. Det är viktigt för biblioteken att vara aktiva i debatten så att lagar och regler underlättar fri tillgång till information och kunskap, samt att bibliotekens unika betydelse tillgodoses av kommande regelverk.

Svensk biblioteksförning vill med denna antologi framhålla betydelsen av en upphovsrättslagstiftning som främjar gränslös tillgång till information och kunskap. På så sätt skapas förutsättningar för ett öppet och demokratiskt samhälle.

Calle Nathanson
Ordförande
Svensk biblioteksförning

TREVENTUS

Inledning – bibliotek i framkant

Alex Amnéus

På område efter område har vi sett hur en snabb teknisk utveckling springer ifrån samhälleliga funktioner. Digitaliseringen ställer nya krav på allt från pedagogiken i skolan till integritetsskydd på nätet. Inte minst biblioteken påverkas på fundamentala sätt av att vistas i en allt mer digital miljö med delvis nya spelregler. Samhällets tilltagande digitalisering påverkar biblioteken men också biblioteksbesökarnas förväntningar på vad ett bibliotek ska vara. Upphovsrättsliga frågeställningar har på flera sätt visat sig stå i centrum för bibliotekens förmåga att ta tillvara på digitaliseringens möjligheter och skär genom bibliotekens kärnverksamhet, genom att både möjliggöra och hämma utvecklingen av det moderna bibliotekets potential.

Globaliseringen är en annan dimension där mötet mellan biblioteken och upphovsrätten skapar friktion. Upphovsrätten är sedan immaterialrättens uppkomst en nationell angelägenhet. I vår i övrigt allt mer gränslösa värld hämmar detta informationsutbytet mellan individer och länder och utgör också ett hinder för biblioteken. Internationella ansträngningar för att modernisera och harmonisera upphovsrätten pågår, vilket lär underlätta för bibliotekens uppdrag att ge alla fri tillgång till information och främja det demokratiska samhället. Under tiden verkar biblioteken delvis i ett spänningsfält mellan regelverk och praktik.

I denna antologi skriver experter inom sina respektive områden om biblioteken och upphovsrätten. Texterna tar upp en rad olika perspektiv och biblioteksverksamheter, och inkluderar rättsutredande analys med fokus på digitaliseringen, forskningsbibliotekens unika kompetens och praktiska sätt att hantera upphovsrättsliga frågeställningar, bibliotekens demokratiska uppdrag i förhållande till upphovsrätten, tillgänglighetsarbetet och den svenska talboksmodellen samt nationalbibliotekets specifika roll och pågående utveckling. Texterna fokuserar

på den upphovsrättsliga lagstiftningen och delvis bibliotekslagen och avtalsrätten, medan frågor rörande integritetsrätt och förvaltningsrätt ligger utanför antologins ambitioner.

Det digitala dilemmat

Upphovsrätten har växt fram under århundranden för att garantera upphovspersoner rätten till intellektuellt och konstnärligt arbete, och samtidigt säkerställa ett system för ekonomisk ersättning till upphovsrättsinnehavare. Jonas Holm skriver i sitt kapitel om uppkomsten av juridiska regelverk kring upphovsrätten och hur den alltjämt påverkar biblioteksverksamheten i ljuset av den tilltagande digitaliseringen och det globala informationsutbytet. Han sätter vår nuvarande lagstiftning i ett större sammanhang och jämför situationen kring dess tillkomst med rådande villkor i det digitala och globala landskapet. Upphovsrättens historiska förhållande till olika juridiska traditioner påverkar oss fortfarande, som när den nationella lagstiftningen krockar med den gränslösa världen av kunskap och information som biblioteken verkar i idag.

Ett exempel är licenser för databaslösningar. Databaser har potential att nå alla men begränsas av licensernas utformning, som inte sällan kräver fysiska besök på biblioteket. Storleken på biblioteket eller lärosätet påverkar samtidigt de ekonomiska möjligheterna att teckna avtal, vilket leder till skillnader i tillgänglighet mellan olika delar av landet. Allt medan den i stora delar lokala administrationen kring databaserna tar resurser från bibliotekens övriga åtaganden.

Jonas Holms kapitel ger också viktiga insikter om den pågående utvecklingen av upphovsrätten på den internationella politiska arenan. EU-kommissionens arbete för en harmoniserad upphovsrätt på den inre marknaden och reformplanerna inom EU-parlamentets utskott för upphovsrätt kommer att spela stor roll för framtida svensk biblioteksutveckling. Olika förvaltningslösningar och avtalslicenser (organisatoriskt och tekniskt) liksom öppna lösningar för fri spridning av skyddat material är andra viktiga faktorer med påverkan på bibliotekens möjligheter att utveckla verksamheten framöver.

En unik sats och kompetens

Universitets- och forskningsbiblioteken hör till dem som berörts mest av utvecklingen de senaste åren. De har i hög utsträckning redan genomgått en digitalisering av bestånd och utlåningsformer. Enligt Kungliga bibliotekets statistikrapport Bibliotek 2015 är användningen av e-medier helt dominerande jämfört med den fysiska utlåningen. Bland de offentligt finansierade biblioteken står de 37 universitets- och högskolebiblioteken ut både när det gäller tillgång till och användningen av e-medier. Detta blir tydligt i Inga-Lill Nilssons kapitel där hon diskuterar universitets- och forskningsbibliotekens förhållningssätt till upphovsrättsliga frågeställningar. Vad är bibliotekariens roll i förhållande till forskare, lärare och studenter, och hur kan lärosätena ta tillvara på bibliotekens kompetens när det gäller upphovsrätt?

Inga-Lill Nilsson skriver om utmaningar och möjligheter för bibliotekarien som en brygga mellan rättsliga frågor och vardaglig praktik. Rollen mellan upphovsrättsinnehavare och användare av skyddat material är inte alltid tydlig och kräver ofta ett pragmatiskt förhållningssätt. Forskare, lärare och studenter har behov av vägledning för att navigera bland olika lagar och avtal som reglerar användningen av skyddade verk och bibliotekarien har en unik kompetens att tillgodose detta. Samtidigt är arbetet avhängigt enskilda institutionella förutsättningar och mer övergripande rättsliga tolkningar.

Högskoleavtalet, databasavtal och öppna läresurser kompletterar varandra men osäkerheten är ofta stor bland användarna vad som gäller. Hur påverkar exempelvis regelverken undervisning, framtagande och spridning av kurskompendier, forskning och publicering? Inga-Lill Nilsson reder ut begreppen och pekar på vad som skulle kunna utvecklas för att stärka och tydliggöra bibliotekens roll. Behovet av att sprida kunskap om upphovsrätt är stort, men det behövs även andra åtgärder, såsom kompetenshöjning inom yrkesgruppen och ökad samverkan mellan lärosätets olika organisatoriska enheter. I slutändan är det viktigt att biblioteken själva - komplexa digitala informationscentra - blir mer delaktiga i utformandet av framtida roller och arbetssätt.

Tillgänglighet på export

Offentliga satsningar i kombination med den svenska upphovsrättslagen har möjliggjort en påfallande god utveckling när det gäller tillgänglighetsarbetet. Det framgångsrika arbetet med att ta fram och sprida verk anpassade för personer med funktionsnedsättning som ger en läsnedsättning hade inte varit möjlig utan upphovsrättslagens §17. Där ges bibliotek och andra rätt att anpassa och sprida skyddade verk under vissa förutsättningar, med en lagstadgad ersättning till upphovsrättsinnehavaren. Den decentraliserade svenska talboksmodellen – resultatet av lagen och andra politiska insatser de senaste 60 åren – är unik i världen och står som modell för flera länder som vill öka tillgängligheten. Daisyformatet utvecklades av dåvarande Talboks- och punktskriftsbiblioteket, TPB, och har sedan 90-talet varit en internationell standard för talböcker.

Anne Stigell presenterar ingående hur talboksmodellen har vuxit fram, hur den fungerar idag och hur den fortsätter att utvecklas i det digitala landskapet. Hon beskriver vad upphovsrättslagen och bibliotekslagen säger om bibliotekens roll i arbetet med tillgänglighet. Och hon analyserar det internationella samarbetet för tillgänglighet och utvecklingen av produktionsformatet EPUB3. Detta format möjliggör för förlagen att ta fram tillgänglig litteratur redan vid produktionen av talböcker, men det finns ingen automatik mot en sådan utveckling. I kapitlet diskuteras även vikten av samarbete över nationsgränserna för det fortsatta tillgänglighetsarbetet genom en konstruktiv och samordnad utveckling av upphovsrätten – samtidigt som det finns svenska landvinningar som är väl värda att skydda i en global kontext.

Digitala nationalbibliotek

Nationalbiblioteken står inför sina egna utmaningar som kan komma att kräva liknande lösningar. Sättet på vilket Kungliga biblioteket (KB) ska fullfölja sitt uppdrag i den digitala världen är inte given – och den är delvis avhängig den upphovsrättsliga utveckling som pågår. Jerker Rydén diskuterar nationalbibliotekets arbete för att tillgängliggöra samlingarna och jämför med Googles massdigitalisering av litteratur.

Nationalbibliotekets uppdrag att samla och tillgängliggöra böcker och databaser för forskare och allmänhet fyller en unik och viktig roll vid sidan om övriga biblioteksverksamheter och digitalisering av samlingarna står sedan länge på dagordningen. Hur det ska åstadkommas på sikt är dock fortfarande en öppen fråga.

Det europeiska konsortiet *E-Book on demand*, till vilket KB är anslutet, tillhandahåller en användarstyrd modell för digitala verk som inte är skyddade av upphovsrätten. Ett arbete pågår för att identifiera förutsättningar och utveckla konkreta verktyg för att överföra detta arbete till upphovsrättskyddade verk. Den skandinaviska modellen med kollektiva avtalslicenser med utsträckt verkan erbjuder en möjlighet att skapa den typ av rättighetsklarering som krävs. Samtidigt är det en kostnadsfråga som kräver gränsöverskridande samarbete för att överbrygga dilemmat mellan rättighetsklarering och finansiering. Om det lyckas har ett steg tagits i riktning mot det digitala nationalbibliotekets förverkligande, kanske till och med ett globalt sådant.

Det demokratiska uppdraget

Katarina Renman Claessons avslutande kapitel innehåller en analys av hur väl upphovsrätten är anpassad för bibliotekens demokratiuppdrag. Bibliotekslagen stipulerar att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. I vilken utsträckning stöder eller hindrar upphovsrätten bibliotekens förverkligande av detta uppdrag?

Återigen ser vi att frågan måste besvaras i ett större perspektiv och genom en granskning av den internationella utvecklingen. Vid en analys av tillämpningen av bland annat EU-rätt framstår rättsläget allt annat än klart och även om demokratifunktionen uppmärksammas i det pågående arbetet händer det lite i praktiken. En viktig fråga är hur man ska finna en fungerande balans mellan upphovsmannens rätt till sina verk respektive alla personers rätt till yttrandefrihet, information och integritet.

Kapitlet avslutar med några råd till arbetet med den nationella biblioteksstrategin. I KB:s uppdrag från regeringen står att det ska finnas en högkvalitativ biblioteksverksamhet som uppfyller kraven i bibliotekslagen. Det innebär bland annat att verksamheten ska ge alla tillgång till kultur, kunskap och information för att främja det demokratiska samhällets utveckling och att det ska finnas samordning för att utnyttja resurser rationellt och bidra till ökad tillgänglighet. Katarina Renman Claesson knyter an till detta uppdrag och ger förslag på några viktiga perspektiv som bör ingå i arbetet.

Avslutning

Med digitalisering och globalisering av litteratur, kunskap och information sätts samspelet mellan biblioteken och upphovsrätten på prov. För att biblioteken ska kunna utvecklas och följa med sin tid är det nödvändigt att upphovsrätten uppdateras. Det kräver i sin tur nya sätt att tänka kring det digitala, vilket innebär utmaningar för nuvarande ordning och etablerade affärsmodeller. Om vi ska kunna skapa underlag och praktiska verktyg för att möta dessa utmaningar behövs nytänkande förslag som vågar se bortom befintliga regelverk och synsätt. Det finns en historisk möjlighet att inom ramen för arbetet med den nationella biblioteksstrategin inkludera förslag till reella förändringar för biblioteksverksamheten. Som texterna i denna antologi visar är en modernisering av upphovsrätten och angränsande regelverk en viktig pusselbit för att biblioteken ska få bästa förutsättningar att fullfölja sina uppdrag, nu och i framtiden.

CD-böcker

Pocket

Tillgänglig läsning - en mänsklig rättighet

Anne Stigell

2015 fyllde talboken 60 år. Det som startade som en hjälp för att personer med synnedsättning skulle få tillgång till litteratur och läsa med hjälp av bandspelare har idag utvecklats till en tillförlitlig service för personer med olika läsnedsättningar, vilken ger tillgång till information på det sätt som passar var och en.

Idag talar vi om tillgänglig läsning utifrån perspektivet att det är en demokratisk rättighet att få tillgång till litteratur och information när man vill och samtidigt som alla andra, utan extra kostnad och i det format som man behöver. Och vi har stöd från bland annat FN:s konvention kring mänskliga rättigheter, skollagen, bibliotekslagen, diskrimineringslagen och framför allt upphovsrättslagens §17.¹

Upphovsrättslagens §17 medger att Myndigheten för tillgängliga medier (MTM), och andra som har regeringens tillstånd, har rätt att tillgängliggöra böcker, dagstidningar och samhällsinformation för personer med läsnedsättning. Den ligger också till grund för de svenska bibliotekens arbete med tillgängliga medier - den decentraliserade svenska talboksmodellen.

Förutom den decentraliserade verksamheten är det två ytterligare faktorer som bidragit till framgången för talboksverksamheten; de lokala bibliotekens möjlighet att bygga egna bestånd av populära böcker samt portobefrielsen av talboksförsändelser till och från bibliotek.

Historik

Redan 1958 var folkbiblioteken involverade i verksamheten med tillgänglig litteratur, då De Blindas Förening (senare Synskadades Riksförbund, SRF) inledde ett samarbete för att effektivare nå ut till sina medlemmar runt om i Sverige. Men det som var en ideell föreningsverksamhet skulle utvecklas till en statligt finansierad service.

---

1 Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk

De upphovsrättsliga frågorna reglerades lagmässigt först 1960 med en paragraf i *Lag om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk* som medgav inspelning av talböcker till en berättigad grupp, personer med synskada.

Den svenska talboksmodellen och statens ansvar för utlåning av talboks- och punktskriftsböcker slogs fast i 1979 års kulturpolitiska beslut med utredningen *Kultur åt alla (SOU 1976:20)* som grund. I betänkandet betonades vikten av att personer med läsnedsättning integrerades i kommunernas biblioteksverksamhet. Detta skulle underlättas om den ideella verksamheten i SRF:s bibliotek fick en mer offentlig karaktär. 1980 tillkom den statliga myndigheten Talboks- och punktskriftsbiblioteket (TPB), som också blev lånecentral för talböcker till biblioteken. I talbokskommitténs utredning *Talböcker. Utgivning och spridning (SOU 1982:7)* föreslogs en decentraliserad talboksverksamhet och folkbiblioteksutredningen *Folkbibliotek i Sverige (SOU 1984:23)* tog upp myndighetens roll som lånecentral och de lokala bibliotekens ansvar för talbokslåntagarna. Den 1 januari 2013 bytte TPB namn till Myndigheten för tillgängliga medier (MTM).

De första talböckerna började produceras 1955 och det var den nya tekniken med bandspelare som gjorde det möjligt att enkelt producera och distribuera talböcker. 1960 började företaget Bibliotekstjänst (BTJ) i Lund att producera talböcker och sälja till biblioteken ute i landet. Biblioteken kunde också köpa kopior av TPB:s inläsningar och på så sätt byggde läns- och folkbiblioteken upp lokala bestånd för snabb service till sina låntagare. Genom åren har talböcker erbjudits på olika bärare; rullspole, kassetband, cd-romskivor och idag på ett digitalt minne via nedladdning från det digitala biblioteket *Legimus*.

Vad är en talbok och vilka böcker blir talböcker?

En talbok är en anpassning av ett befintligt verk avsedd för personer med funktionsnedsättning som ger en läsnedsättning. Den kan bara lånas på bibliotek och den måste överensstämja med originalet. Verkets upphovsman får ett meddelande om att boken produceras som

talbok och får också ersättning. Talboken innehåller ofta flera möjligheter att söka och navigera i texten, till exempel på sidnummer, alla rubriker och i förekommande fall även den tryckta texten. 1980 fanns det cirka 12 500 talbokstitlar. I augusti 2016 kan man ladda ner över 114 000 talbokstitlar inom alla genrer, både barn- och vuxenböcker. Huvuddelen produceras på uppdrag av MTM, men ett stort antal titlar förvärfvas också från svenska och utländska företag och organisationer.

Under 1980-talet utvecklade TPB alternativa inläsningar för de nya grupper av läsare som började läsa talböcker. Hit hör bland annat talböcker för lästräning och specialinläsningar. Den svenska modellen att samarbeta med biblioteken har haft stor betydelse för möjligheterna att nå nya läsare, till exempel personer med dyslexi.

Den svenska modellen

Utlåning

Den svenska modellen för talboksverksamhet skapades 1980 och är unik i världen. Talböcker lånas ut på det lokala biblioteket precis som andra medier, då de som läser talböcker också har behov av annan service som erbjuds på biblioteken. Servicen bygger på ett tredelat ansvar mellan stat, läns- och regionbibliotek samt lokala bibliotek av olika slag.

Lokala bibliotek, som folkbibliotek, skolbibliotek och universitetsbibliotek, har ett ansvar att nå ut till berättigade låntagare genom att informera och erbjuda talböcker. De informerar också användarna om regelverket gällande medier som tillgängliggjorts utifrån upphovsrättslagen §17. Folkbibliotek och skolbibliotek har egna samlingar av talböcker som de kompletterar med lån från MTM:s digitala bibliotek *Legimus*. För att nå ut till de berättigade krävs långsiktiga strategier, uppfinningsrikedom och enträget arbetet.

Läns- och regionbiblioteken ansvarar för att stödja och erbjuda utvecklingsprojekt för de kommunala biblioteken i deras talboksverksamhet. Ansvar och uppdrag skiljer sig mellan olika regioner och län.

Staten, via myndigheten MTM, ansvarar för att utveckla servicen till målgruppen. MTM har regeringens uppdrag att arbeta för att alla ska ha tillgång till litteratur och samhällsinformation utifrån vars och ens förutsättningar oavsett läsförmåga eller funktionsnedsättning. Under de senaste 10 åren har MTM utvecklat sina tjänster utifrån de möjligheter som nya digitala format och tekniska lösningar ger. Genom *Legimus* har varje bibliotek oavsett storlek tillgång till hela MTM:s bestånd av talböcker och kan ge omedelbar service till sina låntagare. Både bibliotek, som har tillstånd enligt upphovsrättslagen §17, och enskilda personer kan låna talböcker 24 timmar om dygnet, 7 dagar i veckan.

MTM har ett särskilt uppdrag att i samarbete med universitets- och högskolebiblioteken ge högskolestuderande med läsnedsättning den kurslitteratur de behöver som talbok, e-text eller punktskrift.

Den svenska modellen skiljer sig från hur det ser ut internationellt. När vi i Sverige valt att låta läsaren få sin service i anslutning till där man bor eller studerar, har man i många länder valt den motsatta vägen och centraliserat servicen till specifika talboksbibliotek som lånar direkt till personer med synnedsättning. I länder som Finland, Nederländerna och Japan har man tagit intryck av Sverige och utvecklar nu sin service utifrån den svenska modellen.

Låntagarna

Från början producerades talböckerna för att personer med synnedsättning skulle få möjlighet att läsa böcker, men idag omfattar målgruppen alla personer som har en funktionsnedsättning som ger en läsnedsättning.

Idag beräknas cirka sex procent av Sveriges befolkning ha en läsnedsättning som gör att man har rätt att låna talböcker. Den som lånar via sina lokala bibliotek behöver inte visa intyg eller uppge orsak till att man har svårt eller inte kan läsa tryckt text. Även den som har en tillfällig läsnedsättning får låna talböcker så länge behovet finns. En person med läsnedsättning har även rätt att köpa talböcker. Många laddar ner

och läser sina talböcker på smarta mobiler eller läsplattor eller läser strömmande direkt från *Legimus*.

Det räknas inte som en läsnedsättning att ha svårt att läsa på svenska när man har ett annat språk än svenska som modersmål. Om man däremot även har svårt att läsa på sitt eget språk är man berättigad till att låna såväl svenska talböcker som talböcker på andra språk.

Som användare kan man gå in på sitt bibliotek och föreslå böcker för inläsning och står då också som första kund när den är klar. *Legimus* innehåller romaner, kurslitteratur, lyrik, populärvetenskap, kokböcker, biografier med mera på nästan 50 språk. Det totala utbudet av tillgänglig litteratur i form av talböcker, punktskriftsböcker, teckenspråkig litteratur, lättläst och e-textböcker ökar årligen med nästan 6 000 titlar.

Daisyformatet

På 1990-talet började TPB utveckla ett nytt digitalt talboksformat, Daisy, *Digital Accessible Information SYstem*. Daisyformatet har möjliggjort den moderna talboken och taltidningen. Den digitala talboken blev lättare att läsa eftersom det blev enkelt att hitta i talboken, gå mellan sidor och rubriker samt också att söka i den digitala texten. Studenternas kurslitteratur var ofta mycket omfattande och nu kunde en talbok rymmas på en eller två cd-romskivor istället för på så många som 120 kassetband. 2001 började TPB göra all sin talboksproduktion i Daisyformatet och samtidigt påbörjades också överföring av gamla analoga talböcker på kassetband till digitalt format.

Internationellt genomslag

Daisyformatet uppfanns av en medarbetare på dåvarande TPB, Lars Sönnebo, för att underlätta för studenter på universitet och högskola. Snart uppmärksammades TPB:s utvecklingsarbete internationellt, eftersom många länder hade samma behov av ett bättre format för produktion, lagring och distribution av strukturerad och inläst information.

Genom TPB:s arbete inom den internationella sektionen IFLA LPD² lyftes frågan upp i den internationella biblioteksvärlden och 1996 blev Daisyformatet en internationell standard för talböcker när det internationella *DAISY Consortium* (DC) bildades.

Idag fortsätter det internationella arbetet med tillgänglighet i och med att både DC och MTM aktivt samarbetar med *International Digital Publishing Forum* (IDPF) med att utveckla EPUB3-formatet för produktion av talböcker, taltidningar och e-text för att förbättra både funktionalitet och tillgänglighet för användarna. DC förvaltar Daisyformatet men utvecklar det inte vidare. Det internationella arbetet med tillgänglighet fortsätter istället genom utveckling av det allmänna produktionsformatet EPUB3, som många förlag använder. Det möjliggör att förlagen redan från början av bok- och textproduktionen skapar tillgänglig litteratur. MTM och andra aktörer kan då fokusera på de böcker som behöver ytterligare anpassningar. I Sverige avser MTM att utveckla samarbetet med förlagen kring inkluderande utgivning för att kvalitetssäkra utgivningen av e-böcker, så att den tillgodoser målgruppens grundläggande behov när det gäller tillgänglighet. För biblioteken kommer en övergång till EPUB3 inte att märkas. Böckerna kommer fortfarande att laddas ner via Legimus.

Taltidningar

Taltidningsverksamheten i Sverige inleddes som en försöksverksamhet och drevs av de synskadades organisationer, främst SRF. Den så kallade Taltidningskommittén arbetade under åren 1982–1987 med att fördela bidrag och att utreda förutsättningarna för den fortsatta verksamheten. År 1988 permanentades verksamheten genom inrättandet av myndigheten Taltidningsnämnden.

Sedan 2010 är Taltidningsnämnden ett särskilt beslutsorgan inom MTM och har i uppdrag att förbättra tillgången till innehållet i dagstidningar

---

2 International Federation of Library Association – Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section

för personer med en funktionsnedsättning som gör att de inte kan ta del av en vanlig tidning. I november 2015 beslutade regeringen att också ge MTM i uppdrag att samordna och effektivisera distributionen av läns- och kommunaltidningar och inkludera dem i den existerande digitala taltidningsmodellen.

Idag finns över 110 dagstidningar som taltidning. De flesta som läser taltidningar är äldre och de läser också talböcker. MTM arbetar för närvarande på att utveckla tjänster för att förbättra och förenkla både taltidnings- och talboksservicen till denna målgrupp.

Lättläst

Stiftelsen Centrum för lättläst bildades 1997 ur den tidigare LL-stiftelsen, med uppdrag att arbeta för att människor som av olika anledningar har lässvårigheter eller är otränade läsare får tillgång till litteratur, nyheter och samhällsinformation.

Riksdagen beslutade i juni 2014 att stiftelsen Centrum för lättläst skulle avvecklas. Från och med den 1 januari 2015³ övertog MTM ansvaret för statens insatser för lättläst nyhetsförmedling och litteratur. MTM har också i uppdrag att utveckla verksamheten för att möta nya och förändrade behov.

Upphovsrättslagen §17 och tillgängliga medier

Upphovsrättslagen §17 reglerar framställning och användning av anpassade medier för personer med funktionshinder som behöver detta för att kunna ta del av verket, det vill säga personer med läsnedsättning. Lagen har en ny skrivning som gäller från 1 juli 2005.

Rättigheter med talbokstillstånd

För att få låna ut talböcker krävs att biblioteket har ett talbokstillstånd. Information om och exempel på hur man ansöker om talbokstillstånd

---

3 Regeringens proposition Lättare att läsa (prop. 2013/14:134)

finns på Legimus. Man ansöker om tillståndet hos Justitiedepartementet och det är inte tidsbegränsat utan löper tills vidare. Upphovsrättslagen anger att bibliotek och institutioner med tillstånd har rätt att:

- kopiera framställda talböcker oavsett vem som framställt talboken från början, till exempel genom att ladda ner böcker från Legimus
- överföra anpassade texter och bilder över internet till personer med läsnedsättning
- framställa talböcker av offentliggjorda litterära verk och sprida och överföra dessa till samma målgrupp
- framställa exemplar av verk som sänds ut i radio, TV och film som döva och hörselskadade behöver för att kunna ta del av verken.

Universitets- och högskolebibliotek, länsbibliotek och folkbibliotek behöver tillstånd främst för att kunna ladda ned talböcker från MTM, även om några också producerar talböcker själva. Idag innehar alla dessa bibliotek talbokstillstånd från regeringen.

Också skol- och gymnasiebibliotek behöver tillstånd för att kunna ge fullgod service till sina elever. MTM informerar löpande alla gymnasie- och skolbibliotek om möjligheten att ansöka om talbokstillstånd. Organisationer som behöver kunna överföra till exempel framställd elektronisk text över nätet till en person med läsnedsättning behöver också talbokstillstånd för att kunna göra det.

När tillstånd inte behövs

Personer eller institutioner som i sin verksamhet behöver anpassa verk för personer med läsnedsättning får göra det på flera sätt: elektronisk text, stor stil, teckenspråk, lättläst text, punktskrift eller taktila bilder. Material kan framställas för undervisning, studiecirkel, föreningsverksamhet, fritids- eller hobbyverksamhet.

Den anpassade texten måste alltid göras till ett fysiskt exemplar och får alltså inte överföras över nätet till den enskilde.

Om personen med läsnedsättning behåller det framställda exemplaret ska ersättning utgå till verkets upphovsman. Man får göra högst tre exemplar utan att betala ersättning till upphovsmannen.

Anpassningar får endast göras för personer med läsnedsättning som behöver särskilt anpassat material för att kunna ta del av verket. Den som framställer exemplar har ett uttalat ansvar för att de inte sprids till andra än dem som är berättigade. Framställda exemplar får inte spridas utanför målgruppen. Personer med läsnedsättning har rätt att själva göra en kopia av en lånad talbok för sitt privata bruk. Kopian får inte delas med andra utan endast användas av den som gjort kopian.

Portobefrielse för blindskriftsförsändelser och försäljning till enskilda

Post- och telestyrelsen, PTS, upphandlar kostnadsfri befordring av blindskriftsförsändelser (till exempel punktskriftsböcker och talböcker). Portobefrielsen är en viktig förutsättning för att enskilda ska kunna låna och returnera sina lån själva.

Endast det bibliotek som har producerat en talbok har rätt att sälja den till en person med läsnedsättning. Bibliotek som köpt kopior av talböcker och bibliotek med tillstånd att ladda ner talböcker får endast låna ut dem.

Ljudböcker och lokala inläsningar

Ljudböcker får göras som talbok. Skillnaden mellan en talbok och en ljudbok är både juridisk och teknisk. Ljudboken är en kommersiell produkt som är fri att köpa, låna och läsa. Författaren har gett sitt tillstånd till produktionen och får också royalty på försäljningen. Ljudboken kan bestå av hela eller delar av boken och innehåller ibland den tryckta texten.

Det är tillåtet att producera talböcker av titlar som kommit ut i handeln som ljudböcker. Det görs främst när ljudboken inte är fullständigt uppmärkt och användaren eftersträvar den utökade sökbarheten och navigationsmöjligheterna i talboken, som Daisy-formatet möjliggör.

Bibliotek ute i landet har rätt att producera lokala inläsningar, främst böcker med stor lokal anknytning till exempel lokala dialekter. Dessa böcker katalogiseras och läggs också in i Legimus för att ingå i det totala talboksbeståndet, bli sökbara och nedladdningsbara över hela Sverige. De förses också med information om att de produceras i enlighet med upphovsrättslagen §17.

BTJ och Inläsningstjänst AB (Ilab) får fortfarande framställa talböcker och försälja dessa till biblioteken i enlighet med de övergångsbestämmelser som finns i upphovsrättslagen §17 från 2005.

Bibliotekslagen

Bibliotekslagen (2013:801) stadgar ansvaret för biblioteken att ge service till personer med läsnedsättning. I bibliotekslagen lyfter §4 och §5 fram prioriterade grupper som biblioteken ska ägna särskild uppmärksamhet. Där anges bland annat att folkbiblioteken och skolbiblioteken skall ägna särskild uppmärksamhet åt personer med funktionsnedsättning genom att erbjuda litteratur i former särskilt anpassade till dessa gruppers behov.

Bibliotekens ansvar för tillgänglighet för personer med läsnedsättning

Alla bibliotek ansvarar för att ge service till sina låntagare. De flesta bibliotek kan med enkla medel uppnå grundkraven för hur biblioteken bör agera för att ha en tillgänglig verksamhet, exempelvis:

- All personal på biblioteken ska veta vad talböcker är, vilka de är till för och var man kan låna dem, både lokalt och via det digitala biblioteket Legimus

- All personal ska känna till att det finns talboksspelare och läsprogram och kunna hantera och demonstrera dem
- Det lokala bibliotekets webbplats ska informera om att det finns talböcker för dem som har läsnedsättning och ha länk till MTM:s webbplats.

Tillgång till böcker via Legimus

Samtliga talbokstitlar som produceras eller förvärvas görs tillgängliga för nedladdning. Talboksanvändare får tillgång till tjänsten *Egen nedladdning* på *Legimus* genom att registrera sig hos sitt bibliotek och signera ett avtal där rättigheter och skyldigheter regleras. Registreringen gör det möjligt för den enskilde att själv ladda ner sina böcker. Många användare läser också via appen *Legimus*. Bland unga användare sker 60 procent av nedladdningarna via appen.

Distribution av tillgängliga medier sker via flera kanaler, exempelvis som lån av fysiska talböcker och nedladdning, samt från och med 2016 som strömmande läsning. Biblioteken ansvarar för cirka 1,1 miljoner lån årligen och 2015 var antalet nedladdningar nästan 866 000. MTM har 2016 cirka 100 000 registrerade användare, vilket är en fördubbling på tre år. MTM bedömer att med nuvarande utveckling kommer utlånen via individuell nedladdning att öka till 1 000 000 fram till 2017.

Internationellt samarbete

Enligt *World Blind Union*, WBU, är endast fem procent av alla publicerade böcker i Europa i format som är tillgängliga för personer med synnedsättning. I utvecklingsländerna är det så få som en procent. Bristen på en internationell rättslig ram som möjliggör utbyte av exemplar av tillgängliga medier mellan länder, leder till dubbelarbete och också slöseri med resurser, när en och samma titel framställs av flera länder, även mellan länder med samma språk.

Det digitala och internationellt standardiserade formatet ökar möjligheten att utbyta tillgängliga böcker över gränserna. Det är idag till stora delar upphovsrättsliga hinder som motverkar den utvecklingen. De se-

naste åren har två initiativ presenterats som öppnar för internationellt samarbete kring tillgängliga medier för personer med läsnedsättningar, TIGAR och Marrakechfördraget.

I det internationella projektet TIGAR (*Trusted Intermediary Global Accessible Resources*) samverkar världens blindbibliotek, organisationer samt förlag för att ett sådant utbyte ska bli möjligt. Det är ett pilotprojekt som pågått sedan 2010 och som har vuxit fram genom ett omfattande samarbete mellan WIPO (*World Intellectual Property Organization*) och organisationer som representerar personer med synnedsättning och läsnedsättning, författare och förlag.

Målet är att utveckla ett globalt virtuellt bibliotek, *Global Accessible Library* (GAL), av tillgängliga medier. Möjligheten att öka inlån eller förvärv av varandras talbokstitlar ökar antalet titlar av tillgängliga medier för målgruppen samt leder till att resurserna som finns till förfogande används mer effektivt. Ett utökat bestånd av tillgängliga medier är av största betydelse i länder med en mångkulturell befolkning. Internationella *DAISY Consortium* arbetar tillsammans med WIPO inom TIGAR-projektet för att utveckla GAL. Sverige har, via MTM, bidragit med svenska talbokstitlar i projektet.

I juni 2013 antog WIPO Marrakechfördraget om inskränkningar i upphovsrätten till förmån för personer med synnedsättning. Fördraget har till syfte att underlätta tillgången till publicerade verk för personer med synnedsättning eller läsnedsättning, bland annat genom att underlätta gränsöverskridande utbyte av tillgängliga medier.

EU och dess medlemsstater har stött ansträngningarna för att nå fram till ett avtal. EU undertecknade fördraget den 30 april 2014. Sverige har inte ratificerat fördraget utan anser att det är EU som äger rätten att underteckna avtalet för alla medlemsländer. Regeringen har presenterat Sveriges ståndpunkt i faktapromemoria 2013/14:FPM51⁴ från november 2014.

---

4 Faktapromemoria 2014/15:FPM12. Rådsbeslut om att ingå Marrakechfördraget om inskränkningar i upphovsrätten till förmån för personer med synnedsättning

I juli 2016 ratificerade Kanada som tjugonde land fördraget, vilket innebär att det nu träder i kraft. I slutet av september 2016 skickades de första tre titlarna över nationsgränserna via TIGAR mellan Kanada och Australien.

Avslutning - utvecklingen av den svenska talboksmodellen

Den svenska modellen är i omvandling utifrån landvinningar som den tekniska utvecklingen ger. Den digitala tekniken skapar möjlighet för nya tjänster utifrån målgruppens behov. Men den förändras också utifrån nya behov hos användarna av tillgängliga medier.

En viktig uppgift för biblioteken är att finna och hjälpa nya användare som registrerar sig till tjänsterna. Även nya tjänster kommer att introduceras där *Talboken kommer* intar en framträdande roll. Tjänsten är en utvidgning av teknik som redan används inom taltidningsdistribution och innebär att it-ovana användare, ofta äldre som fått sin synnedsättning sent i livet, ges möjlighet att via lättanvända tjänster få ökad tillgång till litteratur direkt hem i internetanslutna spelare.

Utgångspunkten i *Talboken kommer* är att användaren får sin service genom sitt lokala bibliotek, där bibliotekarien laddar ner och lägger de böcker man vill låna på den egna "digitala bokhyllan". Hemma har användaren direkttillgång till sin bokhylla dygnet runt via sin uppkopplade spelare. Prenumererar användaren på dagstidning som taltidning använder man samma utrustning för både tidningar och böcker. Via Legimus-appen kan man också använda tjänsten för smarta telefoner och surfplattor.

Även om mycket av utlåningen redan nu och i framtiden kommer att ske via olika tekniska lösningar direkt till och av användarna, kommer biblioteken också i fortsättningen spela en viktig roll. Gruppen personer som behöver tillgängliga medier är stor och de kommer att behöva fortsatt stöd och hjälp av en bibliotekarie för att kunna hitta, låna och läsa sina böcker.

Fakta

Styrdokument och lagar

MTM:s verksamhet styrs och regleras av dokument som här kort presenteras.

Instruktion för MTM

Förordning (2010:769) med instruktion för Myndigheten för tillgängliga medier är den statliga instruktion som styr MTM:s verksamhet.

Upphovsrättsförordningen

Upphovsrättsförordningen (1993:1212) ger föreskrifter om hur talböcker skall hanteras, bland annat ska upphovsmannen meddelas och talboken katalogiseras.

Diskrimineringslagen

Diskrimineringslagen (2008:567) gäller till exempel mot diskriminering av personer med funktionsnedsättning i skolan, högskolan och arbetslivet. Det regleras bland annat i 3 kap §14.

Den 1 januari 2015 infördes också bristande tillgänglighet för personer med funktionsnedsättning som en ny form av diskriminering i diskrimineringslagen. Det nya diskrimineringsförbudet gäller inom alla samhällsområden där diskrimineringslagens övriga regler gäller i dag.

Bristande tillgänglighet betyder att en person med funktionsnedsättning missgynnas därför att man inte gjort skäligen tillgänglighetsåtgärder för att personen ska komma i en jämförbar situation med personer utan funktionsnedsättning.

Källor:

Gustafsson Chen, Anna: Vad är talböcker? Att arbeta med talböcker på bibliotek
Talboken 50 år!

Tillstånd och medling (SOU 2013:4)
Svensk författningssamling: <http://www.riksdagen.se/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/>
Rättsnätet: www.notisum.se
www.daisy.org
www.mtm.se
www.legimus.se

5

8

5 - 7

8-10

Upphovsrätt: forskningsbibliotekens nya kompetensområde

Inga-Lill Nilsson

Inledning

Den digitala utvecklingen har inneburit nya möjligheter att kommunicera, publicera och konsumera information, kultur och kunskap. De tekniska möjligheterna att sprida information på delvis nya sätt har gjort upphovsrätsfrågorna allt mer komplexa och allt viktigare inom forskning och utbildning. Lagstiftningen på området är inte i tillräckligt hög grad harmoniserad med den digitala miljön och behoven av stöd har förändrats.

Största delen av det material som används eller publiceras inom högskolesektorn har ett upphovsrättsligt skydd under en överskådlig framtid. Biblioteken ingår fler och fler avtal där rättigheter köps för användning av elektroniska resurser utifrån vissa regler. Det är viktigt att värna om tillgängligheten för lärare, forskare och studenter och att den inte minskas genom nya typer av kontrakt och avtal. Vi behöver kunskap om lagstiftning, licenslösningar eller andra sätt att hantera de praktiska situationer vi ställs inför. Bibliotekets stöd gäller användning av andras material på ett korrekt sätt, men också hur man kan värna om den egna upphovsrätten till det material som publiceras vid universiteten. Studenter, lärare och forskare skall utifrån bibliotekens information och rådgivning kunna fatta bra beslut kring användning av upphovsrättsligt skyddat material. Universitets- och högskolebiblioteken befinner sig i en roll mellan upphovsrättsinnehavarna och användarna av skyddat material och har därför goda möjligheter att vägleda universitetens studenter, forskare och lärare både i deras roller som användare och upphovsmän.

Jag vill härmed belysa hur upphovsrätsfrågorna påverkar universitetsbiblioteken och bibliotekarierollen och diskutera de utmaningar vi står inför.

De upphovsrättsliga frågorna på universiteten knyter an till bibliotekens verksamhetsområden på en rad områden men bibliotekens roll är oklar. Forskningsbiblioteken kan förbättra det upphovsrättsliga stödet på universiteten, en utmaning är att anpassa de upphovsrättsrelaterade frågorna till den akademiska miljön och integrera dem i bibliotekets verksamhet. Bibliotekens arbete med upphovsrättsrelaterade frågor har förändrats radikalt de senaste åren, vilket till största del beror på ökat forskarstöd och ansvar för de institutionella arkiven. Förutom publiceringsfrågor från forskare, lärare och studenter finns ett stort behov att hantera frågor som rör informationsresurser och kurslitteratur.

Upphovsrätt och tillgång till undervisningslitteratur

Upphovsrätsfrågor i undervisningssammanhang gäller i första hand användning av bibliotekens tryckta och elektroniska samlingar och rådgivning för sammansättning av kurskompendier.

Bibliotekens e-resurser är ett svar på ett ökat behov av vetenskapligt material i undervisning och forskning, men också en fråga om tillgänglighet. Alla studenter, inklusive distansstudenter, bör ha samma tillgång till undervisningsmaterial. Man behöver enkelt kunna söka fram och få tillgång till hela texter. Bibliotekens samlingar och det material som används i undervisningen idag, består i allt högre grad av elektroniskt material som allt mer ersätter det tryckta undervisningsmaterialet.

Biblioteken ger användarna tillgång till elektroniskt material via olika avtal. De flesta av dessa avtal hanteras av Kungliga bibliotekets BIBSAM-konsortium och avtalen ger universiteten tillgång till e-resurser i form av databaser, e-tidskrifter och e-böcker. Universitets- och högskolebiblioteken sluter även databasavtal direkt med förlagen. Villkoren för användning av material varierar i olika licensavtal men de allra flesta avtal tillåter relativt fri användning för ickekommersiella syften inom undervisning och forskning. Dessutom finns en kollektiv avtalslicens, det så kallade Högskoleavtalet, som slutits mellan universitet och högskolor och upphovsrättsorganisationen *Bonus Copyright Access*. För att förstå hur de upphovsrättsliga frågorna kan hanteras i undervisningen

behöver man se närmare på Högskoleavtalet, som innan det fanns tillgång till elektroniska biblioteksresurser varit enda möjligheten för lärare att kopiera material till studenterna.

Avtalslicensen är en lagstiftningskonstruktion där avtalet grundar sig på regler i upphovsrättslagen. Högskoleavtalet är ett av de största avtalen som slutits med stöd av reglerna om avtalslicenser. Samtliga svenska lärosäten är anslutna till avtalet och man betalar en avgift per student. Högskoleavtalet ger möjlighet till användning av skyddade verk utan att lärare och studenter i varje enskilt fall behöver inhämta tillstånd. Avtalet innebär att högskolor och universitet har rätt att kopiera enligt den så kallade 15/15 regeln (maximalt 15 % av verket, men inte mer än 15 sidor). Ur den obligatoriska kurslitteraturen får man i princip inte kopiera, men det finns tre undantag då det är tillåtet. Högskoleavtalet omfattar både svenska och utländska verk. Reglerna om avtalslicenser som de utformats i Norden har framförts som ett framgångskoncept för att lösa tillgång och spridning av material och ge möjligheter för digitalisering. Man slipper söka individuella tillstånd och det är relativt enkelt att administrera.

De kollektiva avtalen var till en början ett sätt att begränsa olovlig fotokopiering på grund- och gymnasieskolorna på 70-talet. Det första avtalet för universitet och högskolor slöts 1981. Men hur väl är det anpassat till hur kunskap och information publiceras och kommuniceras inom högskolan idag?

Det nya Högskoleavtalet från 2014 omfattar även digital spridning, men under samma begränsningar som tidigare vad gäller andel av verket och antalet sidor. När olovlig kopiering sker handlar det oftast om att avtalet inte täcker befintliga behov snarare än att Högskoleavtalet är svårt att tolka eller följa. Dessutom finns en osäkerhet om vilket avtal som gäller, Högskoleavtalet eller databasavtalen, det vill säga de avtal för elektroniska biblioteksresurser som tecknas direkt mellan förlag och enskilda bibliotek eller via BIBSAM-konsortiet. Det finns en utbredd okunskap om att det är förlagsvillkoren i databasavtalen som gäller i

första hand, före det generella licensavtalet med Bonus Copyright Access. Databasavtalen är bättre anpassade till undervisnings-situationen då de ger tillgång till hela artiklar eller böcker.

Biblioteken ansvarar för databasavtalen och säkrar därmed tillgång till undervisnings- och forskningsresurser. Trots det samarbete man oftast har med lärare kring val av kurslitteratur arbetar man i liten utsträckning med upphovsrätt i undervisningssammanhang. Detta beror till stor del på att ansvaret för Högskoleavtalet oftast ligger på en annan administrativ enhet eller på lärosätets juristfunktion. Bibliotekarierna får sällan några praktiska erfarenheter för att klargöra vilka möjligheter som finns och hur man hanterar dem. På universitetens och även bibliotekens webbsidor har informationen om Högskoleavtalet en framträdande plats, medan informationen om bibliotekens e-resurser via databasavtalen, som ett alternativ eller "första-val", är sparsam. Likväl som lokalt ansvariga för Högskoleavtalet inte är medvetna om möjligheterna med bibliotekens e-resurser, så har biblioteken inte lyckats informera om de elektroniska resurserna i tillräckligt hög grad.

Den allmänna kunskapen om upphovsrätt bland lärare är också begränsad. Det verkar ibland finnas en känsla av att man klarar sig fint om man bara kan hantera Högskoleavtalet - men man behöver en samlad bild av vilka licenser och avtal som finns för att kunna ta korrekta och bra beslut kring användning. Där ingår även att se på andra möjligheter som *Creative Commons* (CC) eller andra fria resurser. För nya undervisningsformer, som till exempel MOOC (*Massive Open Online Course*), är de fria resurserna ibland enda möjligheten.

Kurskompendier

Ett sätt för lärare att ge studenterna tillgång till upphovsrättsligt skyddad kurslitteratur har varit att trycka upp kurskompendier med artiklar och kapitel som kopierats med stöd av Högskoleavtalet, alternativt med tillstånd direkt hos upphovsrättsinnehavare då det gäller ett större antal sidor. Genom det nya Högskoleavtalet finns möjlighet att digitalisera material för att sedan ladda upp det i högskolornas lärplattformar.

mar. Dessvärre är okunskapen stor hos lärare och bibliotekarier om vad man kan inkludera i såväl tryckta som digitala kurskompendier. Kopiering och tillståndssökande tar administrativ tid och är kostsamt, vilket i slutändan innebär att lärarnas användning av relevant litteratur i undervisningen försvåras.

Utländsk kurslitteratur finns digitalt i allt högre utsträckning och svensk forskning blir alltmer mer fritt tillgänglig. De tryckta kompendierna har förvisso minskat i omfattning, men utifrån ett resurssnålt utnyttjande av e-resurser och förbättrad litteraturtillgång för studenterna vore det önskvärt att minska dem ytterligare.

Digital kompetens

Det finns även andra upphovsrättsrelaterade områden i undervisningen där biblioteken förväntas ge ett bättre stöd. Allt större informationsmängder, fler elektroniska resurser och mer avancerade söktjänster har ökat betydelsen av undervisning i medie- och informationskompetens där kunskap om upphovsrätt är en viktig del. Studenternas e-publiceringar av uppsatser resulterar i frågor kring användning av bilder och tabeller men också i frågor om deras egen upphovsrätt. Det kan lätt uppstå missuppfattningar kring vad "fritt" material är då allt fler resurser finns tillgängliga på internet och det för många yngre studenter finns en föreställning om att allt skall vara fritt. Som uppsatshandledare har lärarna en svår situation med att uppmärksamma studenterna på upphovsrätten och exempelvis användningen av bilder. CC-licensierat material kan här vara en lösning, men tyvärr är ofta både lärare och studenter dåligt insatta i hur Creative Commons fungerar eller hur man söker material. Lärarnas frågor rör oftast litteraturlistor och kompendier men det förekommer också frågor kring användning av fotografier och bilder i undervisningssammanhang.

Publicering och forskarnas upphovsrätt

Inom forskningen har övergången från tryckt till elektronisk information i stort sett redan skett, samtidigt som vi kan iaktta en ökad kommersialisering av förmedlingen av vetenskaplig forskning. Den digitala miljön

har på ett genomgripande sätt förändrat forskarnas arbetssituation. När det gäller upphovsrätten har forskarna av tradition överlåtit den till förlagen och gett dem rätt att helt förfoga över forskningspublikationerna. Under de senaste 15-20 åren har många börjat ifrågasätta förlagens ställning. Från ett samhällsperspektiv anser man i fler och fler länder att samhällsfinansierad forskning skall komma hela samhället till gagn, vilket resulterat i att man börjat se på alternativa sätt att publicera forskning. Det finns också en strävan att universiteten själva i högre grad bör svara för utgivningen. Open access är en modell för att publicera vetenskaplig information med fri tillgång som innebär användning och spridning utan kostnader. Open access är ett sätt att organisera och finansiera vetenskapliga publikationer och inte en upphovsrättsfråga i sig, samtidigt som man ofta kommer in på upphovsrättsfrågor när man diskuterar open access. De upphovsrättsliga frågeställningarna är konsekvenser av olika publiceringsförfaranden om CC-licenser, embargo-tider eller artikelversioner. Ökad digitalisering eller arkivering i institutionella arkiv innebär inte fri tillgång per automatik utan snarare ett bevarande.

Det finns huvudsakligen tre varianter av open access:

- Gold - publicering i en fritt tillgänglig tidskrift där författaren normalt står för publiceringskostnaderna.
- Green eller parallellpublicering - publicering i en traditionell tidskrift men efter en viss tid, embargo-period, läggs forskningsmaterialet i ett institutionellt arkiv eller direkt på en hemsida. Förlagens embargo-tider skiftar, liksom vilken version av artikeln som kan läggas i det institutionella arkivet.
- Hybridtidskrifter - de flesta stora prenumerationsbaserade tidskrifter erbjuder open access för enstaka artiklar. Genom att betala en avgift kan författare göra sin artikel öppet tillgänglig.

När vi pratar om upphovsrätt är det oftast den ekonomiska rätten vi syftar på, rätten att sprida och att ta betalt när någon vill använda verket. I den akademiska miljön har den ideella rätten, det vill säga rätten att bli omnämnd och att bestämma i vilka sammanhang som verket skall

användas, stor vikt för framtida forskning. Forskare är alltmer intresserade av att vilja sprida sin forskning för att öka synligheten och därmed öka citeringsbarheten. Man vill även kunna använda den i undervisning eller i andra publikationer, men känner osäkerhet inför de upphovsrättsliga frågorna i publikationsavtalen.

Biblioteken har utifrån universitetens lokala riktlinjer, vad gäller publicering, ofta till uppgift att främja publiceringar med fri tillgång och arbetar dels med att motivera forskarna till open access-publicering men också med att praktiskt hjälpa till med upphovsrättsrelaterade frågor som uppstår, exempelvis granskning och uttolkning av förlagens publiceringsvillkor. Biblioteken försöker komma in i ett tidigt skede och göra forskarna uppmärksamma på vilka rättigheter de har och hur de skall kunna behålla dem i möjligaste mån. Kompetens kring frågor om rättigheter vid parallellpublicering har blivit allt viktigare för forskningsbiblioteken (Francke 2013).

Upphovsrättsfrågorna gäller inte enbart forskarens egen upphovsrätt utan också deras användning av andras material, som bilder och tabeller i publiceringar, där det finns ett stort behov av stöd. Forskarna arbetar alltmer i olika internationella forskargrupper och har behov av att "dela" material med andra forsknings- och utbildningsinstitutioner, vilket försvåras av nationell lagstiftning och otydliga förlagsavtal. En viktig del av idén med öppet tillgängliga forskningsresultat är möjligheten till *Text and Data Mining* (TDM). I de flesta länder i Europa tolkar man lagstiftningen strikt, vilket försvårar för forskningen genom att forskarna behöver söka tillstånd för att använda sig av text- och datautvinningsteknik. Detta driver på kraven om lagreformer för att man skall få utföra TDM på material man har laglig tillgång till, såvida det inte är i kommersiellt syfte.

Bibliotekariekompetens och upphovsrättsligt stöd

Forskningsbibliotekens främsta verksamhetsområden är informationshantering och kunskapsorganisation. Genom e-publicering och e-lärande har behoven av att stötta studenter och personal i upp-

hovsrättsrelaterade frågor ökat. Biblioteken utökar sitt verksamhetsområde men gör det ibland obemärkt, utan ett formellt uppdrag. Samarbetet mellan lärosätets juristfunktion och bibliotek är ofta sporadiskt och man utnyttjar inte fullt ut de möjligheter man har att ta vara på varandras olika kompetenser. Biblioteken har ett behov av att närma sig de olika enheter som erbjuder eller involveras i upphovsrättsrelaterade frågor. Man behöver därför kartlägga vilka behov som finns av stöd och vägledning och att definiera vilka roller olika avdelningar eller enheter har (Nilsson 2015). Det kan vara pedagogiska enheter som ansvarar för e-lärande, tryckeri, forskarstödsgrupper med flera. Det som gör att biblioteket har bra förutsättningar för att möta det ökande behovet av vägledning kring dessa frågor är:

- neutral position i organisationen
- stark servicekultur
- nära relation med lärare och forskare
- god kunskap om förlagspublicering
- ansvar för de institutionella arkiven

Som forskare eller lärare vänder man sig oftast till kollegor eller biblioteket och mer sällan till förvaltningsjurister. Otydligheten kring vem man kan vända sig till drabbar bibliotekets användare och risken finns att viktiga frågor därför aldrig ställs (Charbonneau & Priehs 2014). Det finns olika sätt att integrera stöd kring upphovsrätt i bibliotekets stöd till studenter, lärare och forskare och att därmed göra upphovsrätt till en biblioteksfråga i än högre utsträckning.

De flesta frågor är inte juridiska i den meningen att det krävs en tolkning av lagstiftningen. Det är snarare ett samtal kring befintliga avtal eller andra möjligheter för att finna den bästa lösningen utifrån de specifika behov som finns, vilket liknar de referenssamtal som utförs på biblioteken. Bibliotekets rådgivning syftar till att sprida *kunskap* om upphovsrätt snarare än att ge slutgiltiga svar på specifika frågor. Kunskap som inte enbart handlar om lagstiftning och tekniska möjligheter utan också en förståelse för hur ekonomiska, politiska och tekniska för-

ändringar påverkar vetenskaplig information. Man behöver förmedla ett sätt att förhålla sig till vetenskaplig kommunikation, något som biblioteken redan gör i arbetet med informationskompetens. Kunskap om upphovsrätt är även en väsentlig del i strävan efter att öka studenternas akademiska litteracitet, vilket knyter an till frågor kring plagiering, citeringsteknik etc.

Behovet av kompetenshöjning inom upphovsrätt är stort på forskningsbiblioteken. Flera europeiska studier kring "*Copyright literacy*" bland bibliotekariéer gjordes under 2014 (Todorova, Trencheva, Kurbanoglu, Dogan, Horvat & Boustany 2014). Det saknas både medvetenhet om hur upphovsrättsfrågorna påverkar bibliotekets tjänster och kompetens kring hur man hanterar dem. I den studie som gjordes i Storbritannien var kunskapen relativt hög, vilket kan bero på att man arbetar mer aktivt med kopieringslicenser och kurskompendier (Morrison & Secker 2015). Det behöver finnas en grundkompetens om upphovsrätt på biblioteken men också djupare kunskaper inom specifika områden, lämpligen hos de som arbetar med lärar- och forskarstöd. Det kan vara bra att formalisera stödet via information och guider på bibliotekets hemsida men man behöver vara medveten om att de flesta frågor är "brandkårsuttryckningar", vilket ibland är tidskrävande.

Det finns många möjligheter att förbättra den egna kompetensen via onlinekurser, webinarier, litteratur eller konferenser. Ett sätt att ta sig an frågorna är att diskutera med berörda, kollegor, specialister, jurister eller upphovsrättsorganisationer - helt enkelt att lära genom praktiskt arbete. Nationell samverkan är också viktigt för att höja kompetensen och ge legitimitet åt arbetet. Som en del av arbetet med att möta detta behov av kunskaps- och erfarenhetsutbyte har Svensk biblioteksförning startat ett expertnätverk för bibliotek och upphovsrätt.

Forskningsbibliotekens framtida roll

Stödet till undervisning och forskning har förändrats genom digital utveckling och förändrade publiceringssätt. Biblioteken har utvecklats från boklager till informationscentra där digital information selekteras,

tillgängliggörs och sprids. Biblioteken kan påverka utvecklingen av vetenskaplig kommunikation och utveckla nya tjänster gällande e-resurser, publicering och upphovsrätt (Horava 2010). För att säkra tillgången till vetenskaplig information i en digital informationsmiljö behöver vi inte bara fokusera på innehåll och tjänster utan också på själva infrastrukturen. Biblioteken behöver i ökad utsträckning vara med och förhandla fram licenser och avtal för tillgång till digitalt forsknings- och undervisningsmaterial.

Vi ser också en förändring när det gäller öppna läresurser och nya former av undervisning som är öppna för alla. Om biblioteken inte är aktiva och är med och påverkar utvecklingen kan andra aktörer komma att ta den rollen. Det finns en risk att biblioteken ersätts av Spotify-liknande tjänster eller organisationer som erbjuder tillgång till material via licenser eller avtal.

I Sverige driver lärosätena och forskningsfinansiärerna tillsammans utvecklingen av open access. Biblioteken kommer därför fortsatt att försöka finna lösningar för öppet material och praktiskt stödja forskarna vid publicering. Det är dock inte någon självklar utveckling mot en mer öppen publicering eftersom förlagens dominans är stor och vi kommer att få se nya affärsmodeller. Den digitala miljön ger förlagen ökade möjligheter att styra publicering via embargotider och publiceringsavgifter. Forskarna hamnar tyvärr ofta mitt i en dragkamp mellan stora internationella förlag och forskningsfinansiärer.

Som en motreaktion mot förlagens monopolliknande ställning och en stark upphovsrätt kan man se en ökad "delandekultur" som har stor betydelse för såväl kultur- som vetenskapssamhället (Hemmungs Wirtén 2008). Creative Commons är ett exempel på hur man uppmuntrar till användning av skyddat material via licenser. Inom vetenskapssamhället beskriver man open science som ett mer övergripande begrepp där förutom open access även open data innefattas. Vi ser olika grader av "fri tillgänglighet" och det behöver inte vara antingen eller. Behovet av fria spridningsvägar för forskarna kommer med all säkerhet att öka.

Den tekniska utvecklingen och förändringarna i vetenskaplig kommunikation ställer nya krav på biblioteksanställda. Bibliotekarier och informationsspecialister är allt mer involverade i undervisnings- och forskningsmiljöer genom olika projektgrupper och team. Vi behöver nya kompetenser för att hantera upphovsfrågorna kring såväl tryckta som digitala informationsresurser (Delaney & Bates 2014). Därtill kommer ett allt större behov av att kunna hantera och bevara publiceringar och forskningsdata.

Avslutande reflektioner

Det finns en djupt rotad bild av forskningsbibliotekens verksamhet som behöver revideras för att bättre stämma överens med dagens vetenskapssamhälle. Upphovsrätt och lagstiftning påverkar bibliotekens tjänster på en rad områden, men det finns oftast ingen klar ansvarsfördelning mellan bibliotek och juristfunktion. Ett tydligare uppdrag och integrering av bibliotekets stöd i organisationen är viktigt för att kunna hantera upphovsfrågorna.

Digitalisering innebär inte ett hot mot den traditionella upphovsrätten utan är snarare en möjlighet att sprida information på mer effektiva sätt, vilket i förlängningen är bra för samhällsutvecklingen. Upphovsfrågor på universitet och forskningsbibliotek handlar inte om fildelning, massdigitalisering eller e-bokspaket. I diskussionerna om balans är det viktigt att veta vad vi lägger i vågskålen. Inom forskning och undervisning har man andra behov än inom kultursektorn eller musik- och filmbranschen. Behoven hos forskare som publicerar är inte samma som hos författare av facklitteratur. Forskaren är inte i första hand intresserad av att dra ekonomisk nytta av sin utgivning, utan snarare av att synas för att därigenom kunna bli läst och citerad.

Om biblioteken vill fortsätta påverka utbudet av information och erbjuda tjänster kring informationsåtervinning behöver man vara lyhörd för användarnas behov och ha bred insikt i hur information kan spridas. Tillgången till olika typer av undervisningsmaterial behöver säkras med licenser som gynnar användarna. Vill man modernisera och harmoni-

sera upphovsrätten genom avtalslicenser krävs en balanserad diskussion om för- och nackdelar med avtalslicenser och att användarna och förhandlarna av avtalen är väl insatta i hur avtalen fungerar i praktiken. Nya tekniska lösningar kan annars skapa nya problem och låsningar. Biblioteken bör därför engagera sig mer i internationella diskussioner kring reformer som gäller inskränkningar och undantag inom högre utbildning. För att ta del av de diskussionerna krävs kunskap, något som betonas från allt fler håll. Vi behöver därför ta ansvar för vår egen kompetenshöjning för att kunna ge ett bättre stöd till våra användare.

Vi behöver känna till och informera om alternativa resurser och inkludera kunskap om upphovsrätt i vår undervisning i informationskompetens. Uppdraget bör vara vidare än att enbart instruera och besvara enstaka frågeställningar. Vi behöver vara aktiva i alla steg av forskningsprocessen och få legitimitet för de kompetenser som finns på forskningsbiblioteken.

Referenser:

Charbonneau, D. H., & Priehs, M. (2014). Copyright awareness, partnerships, and training issues in academic libraries. *The Journal of Academic Librarianship*, 3(40), 228-233.

doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2014.03>.

Delaney, G., & Bates, J. (2015). Envisioning the academic library: A reflection on roles, relevancy and relationships. *New Review of Academic Librarianship*, 21(1), 30-51.

doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13614533.2014.911194>

Francke, H. (2013). *Publicera! Svenska forskningsbiblioteks arbete med publiceringsfrågor*. Stockholm: Svensk Biblioteksförning.

Hemmungs Wirtén, E. (2009). När rätt blir fel: Om upphovsrätt, kreativitet och kulturpolitik. I S. Beckman & S. Månsson (Red.), *Kultursverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik* (ss. 69-73). Linköping: Sörlins Förlag.

Horava, T. (2010). Copyright communication in Canadian academic libraries: A national survey/Les modes de communication concernant les droits d'auteur dans les bibliothèques universitaires canadiennes: une enquête nationale. *Canadian Journal of Information and Library Science*, 34(1), 1-38. doi: <http://dx.doi.org/10.1353/ils.0.0002>

Morrison, C. & Secker, J. (2015). UK copyright literacy survey: Summary report. Kent: University of Kent & London: London School of Economics and Political Science.

Nilsson, I.- L. (2016). Developing new copyright services in academic libraries. *Insights*, 29(1), 78-83. doi: <http://doi.org/10.1629/uksg.276>

Todorova, T., Trencheva, T., Kurbanoğlu, S., Doğan, G., Horvat, A., & Boustany, J. (2014). A multinational study on copyright literacy competencies of LIS professionals. I S. Kurbanoğlu, S. Špiranec , E. Grassian, D. Mizrachi & R. Catts (Red.), *Information literacy: Lifelong learning and digital citizenship in the 21st century* (ss. 138-148). Cham: Springer International Publishing.

Är digitala gränslösa nationalbibliotek en vision eller en utopi?

Jerker Rydén

Inledning

Digitaliseringen har omdanat den värld vi lever i. Information görs tillgänglig på nätet och vi bär med oss världen i fickan. Informationstillväxten på internet skapar nya möjligheter.

Generationer av vuxna, barn och ungdomar är numera vana vid att när helst de vill genom en knapptryckning få tillgång till information och kunskap. Tillgängligheten till bibliotek är å andra sidan till övervägande del begränsad till tid och rum – i Kungliga bibliotekets (KB) fall till dess lokaler i Humlegården i Stockholm, när de håller öppet.

Den drivande kraften av denna utveckling är globala teknikorienterade amerikanska företag. Google med flera företag har utvecklat globala affärsmodeller som driver utvecklingen av olika tjänster. Till skillnad från Google är nationalbiblioteken i mångt och mycket begränsade till landet de verkar i. För den stora allmänheten kan den möjlighet som Google erbjuder många gånger vara tillräcklig, men att påstå att det ger tillgång till världens kunskap vore att vilseleda.

Utvecklingen innebär en stor utmaning för nationalbiblioteken. Finns det någon möjlighet överhuvudtaget för nationalbiblioteken att fylla den roll de haft i århundranden fast nu på internet? Det är tydligt att digital tillgång till kunskap är möjlig, så varför finns nationalbibliotekens samlingar i så liten utsträckning på internet? Skälen är flera, men primärt är att det finns begränsningar i form av upphovsrätt, integritetsrätt samt brist på finansiering.

Den oändliga webben och nationalbiblioteket

Folkbibliotek, som i huvudsak tillgängliggör aktuell repertoar av böcker med mera, är inte bundna till tid och rum, förutsatt att böckerna har publicerats i elektronisk form. Förlagen kan medge att biblioteket "lånar ut" e-böcker i viss omfattning. Universitet och högskolor har sedan många år tecknat licenser med företag som tillhandahåller databaser, vilka forskare och studenter har access till var helst de befinner sig. De fysiska samlingarna ökar inte till sitt omfång, snarare minskar de.

Men detta lämnar en stor blind fläck. Det finns ingen skyldighet för de som tillgängliggör digital information att bevara denna. När publikationen inte längre finns i handeln uppstår ett tomrum. Det är i detta sammanhang som nationalbiblioteket kommer in i bilden.

Eftersom övriga bibliotek i utökad utsträckning kommer att bli hänvisade till att teckna abonnemang för att ge access till information träder KB alltmer fram som det enda biblioteket i den traditionella meningen - ett bibliotek med en fysisk samling av analoga och digitala medier. Denna utveckling kommer förstärkas efterhand som böcker, tidningar med mera endast finns tillgängliga i digital form. Därmed kommer de endast finnas bevarade, och i många fall uteslutande tillgängliga, på nationalbiblioteket.

Hur ska biblioteket frigöra sig från den begränsning som följer av att vara avgränsad i tid och rum och därigenom kunna "konkurrera" med Google och andra liknande aktörer? Och hur ska nationalbiblioteken hantera det förhållandet att under en överskådlig framtid kommer det inte finnas finansiering som möjliggör en massdigitalisering av hela samlingarna av modell Google?

Nationalbiblioteken lyder under landets regering och det begränsar deras uppdrag och finansiering till vad som är en nationell angelägenhet. Inte heller finns det någon laglig möjlighet att utsträcka lagar om pliktleveranser till aktörer som verkar i andra nationer.

I KB:s uppdrag har det alltid framgått att samlingen inte kan avgränsas till uteslutande inhemskt material. Förvärv av utländskt material går som en röd tråd genom historien och KB förvärvar aktivt utländsk litteratur. Men nationalbibliotekets möjlighet att köpa in utländsk litteratur kan aldrig möta behovet hos exempelvis forskare. Finns det någon lösning på detta problem?

För ett antal år sedan anslöt sig KB till konsortiet *E-Book on demand*. Det består av 37 forsknings- och nationalbibliotek i Europa som har byggt en affärsmodell för ett digitalt tillgängliggörande av de böcker som inte är skyddade av upphovsrätten. Principen är digitalisering på begäran av den som är intresserad av att ta del av boken. Vem som helst i världen kan beställa en digital kopia, det vill säga *global access*.

Möjligheten att ge access till hela samlingar finns alltså, även utländska, men förutsätter en användarstyrd modell för access. En sådan modell är kostnadseffektiv och fokuserar på användarnyttan. Ett exempel på en sådan modell är den som används på global nivå för att ge personer som är blinda eller har andra lässvårigheter tillgång till det skrivna ordet.

Det borde alltså finnas en möjlighet att skapa ett digitalt globalt bibliotek. Därför inledde KB för tre år sedan en diskussion inom konsortiet hur tjänsten skulle kunna utvidgas till att omfatta böcker som är skyddade av upphovsrätten och ge global access till dessa. I det syftet träffades en avsiktsförklaring genom vilken KB inledde ett arbete med att se hur en sådan vision skulle kunna realiseras.

Upphovsrätt och integritetsrätt

Ett bibliotek som vill digitalisera och tillgängliggöra samlingen på internet måste klarera verken som skyddas av upphovsrätten genom en organisation för kollektiv rättighetsförvaltning. Att klarera ett verk i taget är inte bara opraktisk, det är omöjligt. Historiskt sett har kollektiva licenser enbart omfattat verk av upphovsmän som är medlemmar i en organisation för kollektiv rättighetsförvaltning, vilket utesluter de utanförstående rättighetshavarna och upphovsmän till anonyma verk.

I detta sammanhang är det viktigt att blicka tillbaka några år till tidpunkten för en stor tvist i USA mellan Google å ena sidan och förlag och författare å den andra. Google hade inlett ett omfattande digitaliseringsarbete av böcker vid amerikanska universitet utan godkännande av rättighetshavarna. Det amerikanska författarförbundet och förläggarföreningen stämde Google på skadestånd, men parterna kom efter viss tid fram till ett förslag hur de skulle kunna förlikas med inspirationen från ett som kan tyckas oväntat håll – Sverige.

Problemet som parterna konfronterades med var att det inte var möjligt att identifiera samtliga rättighetshavare och inhämta deras godkännande till digitaliseringen och tillhandahållandet. Men i Sverige hade detta problem lösts för mer än 50 år sedan, genom att introducera kollektiva avtalslicenser med utsträckt verkan. För enkelhetens skull använder jag i fortsättningen benämningen avtalslicenser.

Juridikprofessorn Svante Bergström, som var expert på upphovsrätt men även verkade inom arbetsrätten, är den som brukar utpekas som den person som först presenterade avtalslicensen som ett sätt att lösa upphovsrätten för massutnyttjande. Bakgrunden var att SVT ville ha en tvångslicens för sina TV-sändningar. Men detta motsatte sig upphovsmännen. Slutligen kom SVT och upphovsmännen överens om att en kompromiss var lösningen på dilemmat – avtalslicensen. Avtalslicensen möjliggjorde massutnyttjanden utan det kostsamma förfarandet att klara upphovsrätten med var och en av rättighetshavarna och problemet att det finns upphovsmän som inte är organiserade löstes samtidigt som upphovsmännens rättigheter respekterades. Anonyma verk var en icke-fråga eftersom problemet inte existerade med en avtalslicens.

Många har pekat på att avtalslicensen har mycket gemensamt med arbetsrätten i Sverige och kollektivavtal som binder oorganiserade arbetstagare. Jämförelsen är korrekt och samma värderingar ligger till grund för båda slagen av kollektiva lösningar – att lösa frågor i samförstånd eller annorlunda uttryckt "den svenska modellen".

Utomlands stannade upphovsrättens utveckling av på detta område och rättighetshavare och användare fastnade i låsta positioner - rättighetshavarna å sin sida slog vakt om sina exklusiva rättigheter och biblioteken å andra sidan krävde undantag.

Sverige valde, liksom övriga Norden, medelvägen, och löste för mer än 50 år sedan det problem som för icke nordbor framstått som omöjligt att lösa - det digitala dilemmat.

Att Google tillsammans med amerikanska författarförbundet och förläggarföreningen ville lösa det digitala dilemmat med avtalslicensen visade att den svenska modellen var tidlös och funktionell i det tjugoförsta århundradet.

Samtidigt inleddes i EU en mångårig diskussion om problemet med anonyma verk. Varför fokuserade EU och andra länder på anonyma verk när det problemet de facto inte var ett problem - det hade ju lösts i Sverige för mer än 50 år sedan? I början av år 2010 kom EU-kommissionen till insikt om att direktivet om anonyma verk, som var tänkt som en lösning på problemet med upphovsrätten och massutnyttjanden, inte löste problemet - det finns inte några användare som efterfrågar uteslutande anonyma verk. Därför tog EU-kommissionen initiativet till en dialog mellan biblioteken i EU å ena sidan och rättighetshavarna å den andra. Dialogen avsåg initialt alla slag av mediaproduktioner men avgränsades mycket snart till hur böcker och forskningstidskrifter som inte längre finns tillgängliga i handeln skulle kunna digitaliseras och tillgängliggöras. Inspirationen kom även denna gång från Sverige - avtalslicensen. Dialogen ledde till ett samförståndsavtal enligt den svenska modellen och avtalet undertecknades i Bryssel den 20 september 2011.¹ Syftet var att främja införande av lagstiftning om avtalslicenser i EU:s medlemsstater och en modell för ytterligare dialoger för att underlätta överenskommelser för digitaliseringen av så mycket som möjligt av det material som inte finns tillgängligt i handeln.

---

1 Memorandum of Understanding Key Principles on the Digitisation and Making Available of Out-of-Commerce Works http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/out-ofcommerce/index_en.htm

I EU kunde man visserligen redan göra detta - det fanns juridiskt stöd för att införa lagstiftning som möjliggör avtalslicenser i EU. Men ur ett politiskt perspektiv krävdes det ett policydokument för att länder såsom Tyskland och Frankrike skulle inleda en översyn av sin lagstiftning.

Men var det som Google gjorde utan betydelse? Absolut inte. Det gav upphov till politiska processer som nu, nästan 10 år senare, har resulterat i att det i USA har inletts ett arbete med att ändra lagstiftningen och införa avtalslicenser och i EU har det samförståndsavtal jag nämnt resulterat i ändrad lagstiftning i medlemsländer.

Men alltjämt fattades det en pusselbit - hur möjliggöra access över gränserna och globalt med stöd av en avtalslicens?

Ett globalt digitalt bibliotek?

KB:s samarbete med *E-Book on demand*-konsortiet om hur tjänsten ska kunna utvidgas till att omfatta böcker som är skyddade av upphovsrätten och ge global access till dessa har hittills resulterat i två piloter - en nationell och en gränsöverskridande. Av en tillfällighet behandlar piloterna inte böcker utan ett än mer komplext material - TV-sändningar. Piloterna har tagit sikte på forskares intresse av tillgång till källmaterial utan att behöva besöka KB, det vill säga en fjärraccess.

För att möjliggöra tillgången har avtalslicensen använts och det har inneburit att forskare vid Lunds och Umeå universitet har kunnat ges access när helst och var helst de befinner sig i Sverige och på vilken plattform de än väljer - smartphone, läsplatta eller dator. Forskare vid Åbo Akademi har genom avtalslicensen beretts samma möjlighet i Finland, men i det fallet har tekniken förhindrat access, inte juridiken. Ett tekniskt hinder som självfallet är temporärt. Nästa steg är att utvidga piloterna till annat slag av källmaterial - till exempel böcker.

Fram till dess att KB lanserade piloterna har den svenska modellen (avtalslicensen) av vissa påståtts inte kunna möjliggöra access över gränserna. Men piloterna ändrade på detta; det går ju, blev reaktionen.

Och EU-kommissionen, som samtidigt arbetade med att ge sin digitala agenda en reell innebörd, har nu presenterat ett EU-direktiv om upphovsrätt, som gäller gränsöverskridande access och i allt väsentligt bygger på KB:s piloter. Vad kommissionen har lagt till är så kallat ömsesidigt erkännande. Om medlemsländerna inför den svenska modellen, kan de delar av samlingarna som härrör från landet ifråga digitaliseras och genom avtalslicensen tillgängliggöras i hela EU.

Är frågan om ömsesidigt erkännande en principiell nyhet? Nej, och återigen kommer svaret från Norden. År 2010 hölls ett möte på KB med representanter från tre nordiska nationalbibliotek - Danmark, Norge och Sverige - varav två var nationalbibliotekarier. Det resulterade i att det norska nationalbiblioteket väckte frågan om så kallat ömsesidigt erkännande på nordisk nivå.

Nu är tiden mogen för EU som helhet att ta till sig den svenska modellen och med hänsyn till att den svenska modellen ses som en förebild i USA, Japan och många andra länder bl.a. i Afrika, är det inte utan att man som svensk kan känna sig lite stolt.

Detta innebär att istället för att frakta böcker och annat källmaterial på lastbil med alla de kostnader som det medför, kan den svenska modellen dessutom tillföra ytterligare ett mervärde på ett område där Sverige likaså är ett föregångsland - miljön. Istället för att framställa papperskopior eller genom fjärrlån frakta böcker, kan information i bibliotekets samlingar tillgängliggöras elektroniskt - *grön upphovsrätt*. Den svenska modellen på upphovsrättens område drar alltså sitt strå till stacken för ett hållbart samhälle.

Om nu det digitala dilemmat har fått sin lösning på upphovsrättens område, är det betydligt mer osäkert vad gäller integritetsrätten. En ny EU-förordning om personuppgifter antogs i år och ska börja tillämpas i maj 2018. Inom några år kommer denna EU-lag att kompletteras med nationell lag. Det är alls inte uteslutet att lagen kommer innebära ytterligare begränsningar när det gäller vem som kan få åtkomst till

digitalt material som innefattar personuppgifter. Syftet med användningen kommer sannolikt också bli av betydelse för frågan om access kommer tillåtas.

Eftersom all EU-lag har den digitala inre marknaden som utgångspunkt måste KB:s it-system uppfylla lagens krav på hur personuppgifter hanteras när dessa överförs mellan medlemsländer och tredje land. Det innebär att EU-lagen och kompletterande nationell lag måste beaktas när biblioteket tar fram kravspecifikationer på de it-system som behandlar digitala samlingar - "*Design by default*".

Samtidigt kommer den nya EU-lagen om upphovsrätt ställa krav på att nationalbiblioteket kan förmedla sina digitala samlingar på den digitala inre marknaden och med system som säkerställer rättighetshavarnas intresse.

Som framgår är innebörden av den nya EU-lagstiftningen att nationalbiblioteken inte längre är uteslutande ett nationellt bibliotek, lagstiftningen förutsätter att de är ett bibliotek för Europa.

Målet - gränsöverskridande tillgång till information - är möjligt. Idén om ett digitalt bibliotek lever alltså i högsta grad. Eftersom de rättsliga principer som ligger till grund för den svenska modellen vunnit insteg i EU och övervägs i USA med flera länder världen över, finns det inom överskådlig framtid en gemensam grund att stå på för att utveckla ett globalt bibliotek. Det enda legala "hotet" är såvitt jag kan se integritetsfrågorna, men dessa måste hanteras och kan inte bortses ifrån eftersom det är EU-lag.

Avslutande reflektioner

Vi ser en möjlig väg framåt för nationalbiblioteken att digitalisera sina samlingar och tillgängliggöra även upphovsrättskyddat material. Genom att utveckla en *on demand*-modell där digitaliseringen sker gradvis utifrån efterfrågan, blir kostnaderna överkomliga och inom ramen för det befintliga upphovsrättsliga läget.

Om nationalbiblioteken gör som i E-book on demand-konsortiet och går samman och gemensamt bär kostnaderna för en global lösning som kan hantera den upphovsrättsliga problematiken och de finansiella kostnaderna, öppnas möjligheten att göra världens kunskap tillgänglig. Och det är biblioteken som har möjligheten. Googla kan vi göra hur som helst, men tillgång till alla de olika slag av artefakter som finns i biblioteken förutsätter ett initiativ av biblioteken.

Digital tillgång och ett globalt bibliotek är alltså möjligt, men när frågan lyfts till den globala nivån kommer andra frågor att aktualiseras. Alla regimer delar inte med nödvändighet samma värderingar - till exempel yttrandefrihet. Kollektiv licensiering kan användas av en regim för att kontrollera information i stället för att frigöra tillgången till densamma. Intresset från vissa länder är därmed tveeggat. Likaså är synen på vad som är tillåtligt olika. Händelseutvecklingen visar att vad vi anser är tillåtligt enligt yttrandefriheten kan enligt andra utgöra skäl att med våld tysta röster och det är likaså en viktig fråga om än för en annan artikel än denna.

Foto: Sara Mac Key

Ekvationen digital upphovsrätt - Konturer med en europeisk utblick

Jonas Holm

När vi i efterhand läser spekulationer kring framtida utvecklingsriktningar och spekulationer kring betydelsen av eventuellt avgörande historiska skeenden, slås vi inte sällan av att utgången i retrospektiv visade sig bli en helt eller delvis annan än den författaren eller forskaren hade föreställt sig. Den juridiska doktrinen är i det avseendet inget undantag och alldeles särskilt påtagligt blir kanske insikten vid ett nedslag i valfritt teknikmagasin från åttiotalet eller för den delen i en femtiotals sci-fi-novell. Inte desto mindre finns det vissa tidpunkter i historien då förutsättningarna inom ett visst område kullkastas på ett avgörande sätt och spelreglerna inte längre duger för att genomföra den verksamhet för vilka de tillkom.

Walter Benjamin illustrerade 1936 i *“The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”* ett sådant skeende så här:

In principle a work of art has always been reproducible [...] Mechanical reproduction of a work of art, however, represents something new.¹

Benjamins formulering om industrialiseringens och reproduktionens betydelse för själva definitionen av vad som är ett konstverk är användbar i den livliga samtida debatten kring den omvälvning som digitaliseringen kommer att innebära.

Inom mitt eget område, juridiken, handlar utmaningarna om hur lagstiftning tillkommen i tryckpressen på ett vettigt sätt ska kunna användas för att orientera sig i det digitala landskapet. För biblioteksvärlden innebär digitaliseringen inte bara svåra frågeställningar om otillåtna e-bokslån, utdragna licensförhandlingar kring databasinköp eller det

---

1 Benjamin, Walter. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. 1936. I *Illuminations*. Schocken Books. New York 1969, s 218.

rättsliga utrymmet för att producera digitala bevarandekopior av stadigst sönderfallande fysiskt material. Egentligen ställer digitaliseringen oss också frågan vad ett bibliotek är och bör vara. Florida Polytechnic University öppnade exempelvis 2014 sitt nya universitetsbibliotek helt utan fysiska böcker.

I det följande vill jag erbjuda några nedslag i de juridiska problemformuleringar som är aktuella för biblioteks- och förlagsvärlden, i den juridiska debatten kring upphovsrättens utveckling och den politiska kontext som omger den sistnämnda. Inte minst på europeisk nivå är nämligen denna av avgörande betydelse.

Det är hjälpsamt att till en början definiera vad vi menar med upphovsrätt. Juridiskt sorterar upphovsrätten, tillsammans med bland annat patenten och varumärkesrätten, under immaterialrättens paraply. Rättsfilosofiskt hämtar tanken om ett juridiskt skydd för intellektuell produktion sitt tankegods från två skilda håll.

Utilitarismen förespråkar en ekonomisk belöning under en viss tid som ett incitament för kreativ prestation. Det är ett argument som haft framgång i de så kallade *common law*-rättssystemen, främst i Storbritannien och USA, där det utvecklats en upphovsrätt med ekonomisk emphasis som ibland kallas *copyright-modellen*. Naturrättsläran å sin sida ser snarare att äganderätten till det var och en presterat är en naturlig rättighet, som också bör omfatta intellektuellt arbete. Det sistnämnda är ett synsätt som fokuserar på konstnärens rättigheter och har utvecklats till *droit d'auteur-modellen* för upphovsrätt i *civil law-länder*, med Frankrike som främsta förkämpe.

De nordiska länderna har traditionellt hämtat inslag från båda håll och har också sina särskilda särdrag som vi får anledning att återkomma till. Första skrivna och antagna upphovsrättslag är Storbritanniens *Statute of Anne* från 1710. Vår nuvarande svenska upphovsrättslag antogs 1960.²

---

2 Lag (1960:729) om upphovsrätt till konstnärliga och litterära verk

Oavsett rättssystem och modell ger upphovsrätten ett antal exklusiva rättigheter för upphovsmannen under en viss tid. Skyddsobjektet är ett alster som uppnår viss så kallad verkshöjd. Värt att bära med sig är naturligtvis också att upphovsrätten skyddar verket och idén först då de tagit sig fysisk form och uttryckts på något sätt. Till de ekonomiska rättigheterna hör ensamrätten till exemplarframställning, visning, framförande och kommunikation till allmänheten. Till de konstnärsorienterade ideella rättigheterna hör rätten att bli namngiven i anslutning till verket, men också en viss respekt för verkets integritet. De exklusiva rättigheterna gäller sedan under en skyddstid vars längd varierar internationellt och som på senare tid också debatterats och förlängts. För biblioteks- och förlagsperspektivet har det särskild betydelse att de exklusiva ekonomiska rättigheterna kan överlätas, säljas och licensieras.

Till de grundläggande exklusiva rättigheterna har det sedan lagstiftningsvägen fogats ett antal undantag från huvudreglerna. Vår svenska upphovsrättslag innehåller ett antal undantagsregler för forskning, återgivning av verk i anslutning till kritik, citaträtt, nyhetsrapportering, bibliotek, bevarandeändamål samt för att främja tillgång för personer med funktionsvariationer. Undantagsregeln för exemplarframställningar vid bibliotek återfinns i upphovsrättslagens §16.

De upphovsrättsliga undantagsreglerna tar fasta på ett antal typsituationer då de normala exklusiva rättigheterna åsidosätts för ett tillåtet nyttjande av ett skyddat verk inom ett specifikt avgränsat område. I Sverige och i de flesta *civil law*-rättssystemen följer undantagsreglerna direkt av lagstiftningen. I den brittiska och amerikanska *common law*-traditionen kompletteras istället lagstiftningen av en större frihet för rättstillämpningen ifråga om öppen lagtolkning. *Fair dealing*³, som tillämpas i Storbritannien och många av samväldesländerna, är ett koncept som definierar tillåten användning, som alltså inte kräver upphovsmannens samtycke, inom ett antal ändligt uppräknade områden som forskning, nyhetsrapportering eller parodier och pastischer på

---

3 Se bland annat United Kingdom's Copyright, Designs and Patents Act 1988, sektionerna 28-30.

verk. *Fair use-doktrinen*,⁴ som tillämpas i USA tillåter användning utan särskilt samtycke inom ett antal uppräknade samt liknande områden. *Fair use* har alltså ett bredare användningsområde och ett exempel som gått få förbi är det så kallade *Google Books-målet*,⁵ som efter en lång process konstaterades utgöra *fair use*.

Enligt min och mångas mening är upphovsrättens främsta begränsning dess territoriella natur. Upphovsrätt är nationell lagstiftning och är därför till sin verkan begränsad till sitt respektive lands territorialitet. Det säger sig själv att detta innebär problem vid distribution och tillgängliggörande i en tid då verk, upphovsmän, användare och institutioner rör sig friare över nationsgränserna än tidigare. För biblioteksverksamhet innebär detta problem exempelvis när det gäller fjärrlån av e-böcker och för högskolevärlden uppkommer nya frågeställningar om tillgängligheten för databaser och andra e-resurser i takt med en framväxande nätbaserad distansundervisning, så kallad MOOC.⁶

I lagvalet mellan olika nationella upphovsrättssystem hamnar immaterialrättsjuristen ofta i den internationella privaträtten där val mellan sinsemellan konkurrerande nationella rättsregler ska göras. Max Planck-institutet har utarbetat ett antal principer, kallade CLIP, att använda vid upphovsrättslig lagvalkonkurrens, som tar sin utgångspunkt i de olika europeiska lagstiftningarna och som kan vara användbara vid utformningen av en framtida mer harmoniserad europeisk upphovsrätt.⁷ Nämnas bör också upphovsrättens närhet till avtalsrätten.

En form av licenslösning är den förenklade avtalsvariant som *Creative Commons*⁸ (CC) erbjuder. Genom ett enkelt gränssnitt kan upphovsmannen istället för genom utförligare avtal signalera hur och enligt vilka villkor ett skyddat verk får återges och vidareanvändas. CC:s

4 Se bland annat United States of America's Copyright Act, § 107.

5 The Authors Guild Inc., et al. v. Google, Inc.

6 MOOC, Massive Open Online Course.

7 CLIP, Conflict of Laws in Intellectual Property. <http://www.cl-ip.eu/>

8 <http://creativecommons.org/>

ideella modell knyter an till open access-modellen för upphovsrätt. Open access kan innebära tillgång fri från ekonomisk ersättning men också att ett verk får användas fritt och dessutom återges på ett antal angivna sätt. Fri tillgång har blivit allt vanligare i publicerings-sammanhang och nämnas kan att forskare med finansiering av Vetenskapsrådet ska publicera open access.⁹

Globalt finns på upphovsrättens område Bernkonventionen från 1886. Genom den tillerkänner 168 länder varandra upphovsrättsligt skydd för verk skapade i konventionsstaterna. Bernkonventionen innehåller minimitider för upphovsrättsligt skydd, men också ett trestegstest för att utforma undantag från det upphovsrättsliga skyddet. Enligt trestegstestet är en upphovsrättslig undantagsregel om exemplarframställan tillåten i särskilda fall, om den inte inkräktar på upphovsmannens användande av verket och inte på ett orimligt sätt åsidosätter upphovsmannens legitima intressen. Trestegstestet i Bernkonventionen har haft stor betydelse för utformningen av upphovsrättsliga undantagsregler både i Europa och internationellt. Trots det stora antalet anslutande länder är den upphovsrättsliga lagstiftningen mycket ojämnt utvecklad globalt. Påföljder och efterlevnad varierar om möjligt än mer.

Den internationella utvecklingen på upphovsrättsområdet sker främst genom FN-organet WIPO som utöver det stora *WIPO Copyright Treaty* från 1996 nyligen (2013) antog ett internationellt avtal för ökad tillgång till verk för blinda och personer med synnedsättning.¹⁰ Det pågår 2016 diskussioner på olika håll om ett upphovsrättsligt internationellt avtal för biblioteksområdet i WIPO:s regi.

EU har som en del av den inre marknaden givit upphovsrätten en alltmer intensiv uppmärksamhet. Kompetensen grundar sig främst på antagandet om varierande upphovsrättslagstiftning i medlemsländerna

---

9 Se <http://www.vr.se/omvetenskapsradet/regeringsuppdrag/regeringsuppdrag/nationellariktlinjerforoppentillgangtillvetenskapliginformation>

10 Se WIPO Marrakesh Treaty 2013.

som ett hinder för den fria rörligheten och den inre marknaden. I Lisabonfördraget finns i artikel 118¹¹ en öppning för en enhetlig unionsgemensam upphovsrätt i likhet med det Europeiska patentet, i realitet är dock harmoniseringen tidigt gången och varierar starkt mellan medlemsstaterna.

Det huvudsakliga direktivet på upphovsrättens område är *Infosoc-direktivet*¹², kontinentalt mer känt som Copyright-direktivet, vilket innehåller en lista på undantagsregler som på frivillig basis kan introduceras på medlemsnivå. Nationell lagstiftning kan men måste alltså inte implementeras med grund i direktivet. Där finns också bestämmelser kring tekniska skyddsåtgärder för att bibehålla skydd i anslutning till verken.

Direktivet innehåller undantagsregler inom en mängd områden från nyhetsförmedling till forskning, parodi och kulturinstitutioner som arkiv och bibliotek. Undantagsreglerna tillämpas dock ojämnt över unionen.

Kommissionen inhämtade 2014 en stor öppen konsultation inför arbetet med ett nytt upphovsrättsligt direktiv. De många förslagen har det senaste åren följts av ett intensivt lobbyarbete i Bryssel, där olika intressenter argumenterat utifrån påfallande låsta positioner. EU-kommissionen presenterade våren 2015 sin strategi för en europeisk *Digital Single Market*¹³.

Parallellt med Kommissionens aktiviteter pågår i Europaparlamentet en debatt kring upphovsrättslig reform, där det går att notera geografiska

---

11 Se Lisabonfördraget om ändring av fördraget om Europeiska unionen och fördraget om upprättandet av Europeiska gemenskapen undertecknat i Lissabon 2007, artikel 118.

12 Se Direktiv 2001/29/EU om harmonisering av vissa aspekter av upphovsrätt och närstående rättigheter i informationssamhället.

13 Se COM(2015) 192. http://ec.europa.eu/priorities/digital-single-market/docs/dsm-communication_en.pdf

spänningar mellan rättssystem med copyright-orienterad respektive *droit d' auteur*-modellen för upphovsrätt.

Av särskilt intresse i reformarbetet för biblioteken som bärare av stora potentiellt sökbara informationsmängder, så kallad big data, är debatten kring *Text and Data Mining* (TDM).¹⁴ TDM har fänu inte slagit igenom på bred front, men har de potentiella möjligheterna att utvinna ny forskningsdata ur stora informationsmängder som kan komma att få stor betydelse för inte minst den medicinska forskningen. Infosoc-direktivet innehåller en frivillig undantagsregel för TDM, som hittills bara implementerats av Storbritannien. Europeisk TDM-aktivitet bromsas också av EU:s databasdirektiv¹⁵ som ger ett upphovsrättsliknande skydd (ingen egentlig upphovsrätt utan en *sui generis*) för databaser som krävt ett visst mått av investering. Något motsvarande skydd finns inte i USA, som tilldragit sig betydligt större TDM-investeringar. LIBER, Europeisk intresseförening för bibliotek, samlade 2015 ett antal verk samma akademiker för att formulera ett antal principer¹⁶ till grund för en europeisk undantagsregel för TDM.

För att se den europeiska upphovsrättsliga utvecklingen i sin helhet är det nödvändigt att följa utvecklingen i EU-domstolen som i sin rätts-tillämpande funktion genom en serie domar också delvis kommit att forma den unionsgemensamma upphovsrättens färdriktning.

En ytterligare variabel i den upphovsrättsliga ekvationen är att en stor del av rättighetsförvaltningen idag är automatiserad genom mjukvara som håller räkningen på användande och distribuerar royalties, så kallad *Digital Rights Management* (DRM). I anslutning till sådana program

---

14 Begreppen Text- and Data Mining och Content Mining används parallellt. Gemensamt är att de är beteckningar för med teknisk assistans utvinna information är informationsmängder som är så stora att en manuell sökning skulle vara omöjlig.

15 Se Direktiv 96/9/EU. Om rättsligt skydd för databaser.

16 Se <http://thehaguedeclaration.com>.

eller till de fysiska eller digitala bärarna av upphovsrättsligt skyddat material har de senaste årtiondena utvecklats olika typer av skyddsmekanismer, *Technical Protection Measures* (TPM), för att hindra olovlig kopiering. TPM:er, som regleras i *Infosocdirektivet*, är en omdiskuterad faktor för hur olika upphovsrättsliga undantagsregler faktiskt kan tillämpas i praktiken.

Ett annat problem med digitala verk är att de ofta är fragmentiserade ifråga om olika beståndsdelar med skilda upphovsrättsinnehavare. En webbsida kan innehålla texter, ljud, film och bilder hämtade från vitt skilda håll och vars upphovsmän kan vara spridda över hela världen, om ens alla upphovsmän är kända. Detsamma stämmer för övrigt i allt högre grad för ingående element i universitetets uppsatser och avhandlingar. Ett särskilt problem för biblioteksvärlden utgör så kallade *orphan works*, verk vars rättighetsinnehavare är okända. För hanteringen av *orphan works* införde EU 2012 ett direktiv som tillåter användning av sådana verk under särskilda omständigheter.¹⁷

Till skillnad från patentet kräver det upphovsrättsliga skyddet inte heller något registreringsförfarande som kan underlätta vid lagval eller i jakten på en upphovsrättsinnehavare att rättighetsklarera hos. Givet sådana omständigheter aktualiseras licenslösningar och så kallade *one-stop-shops*, där en användare eller distributör kan klarera rättigheterna till alla ingående verk och för alla geografiska marknader på ett ställe, efterfrågas.

Här spelar förvaltningsorganisationerna för upphovsrätt, *collecting societies* som svenska STIM eller Bonus Copyright, en viktig roll. Sverige och övriga Norden har en sedan länge väl utbyggd och förhållandevis välfungerande infrastruktur för kollektiv rättighetsförvaltning. Skandinavien har också varit av särskilt intresse då EU 2014 antog ett direktiv om reglering av området vilket också föranlett ny svensk lagstiftning.¹⁸

---

17 Se Direktiv 2012/28/EU. Om viss tillåten användning av anonyma verk.

18 Se Direktiv 2015/26/EU. Om kollektiv förvaltning av upphovsrätt och närstående rättigheter och gränsöverskridande licensiering av rättigheter till musikaliska verk för användning på nätet på den inre marknaden.

De nordiska länderna har som gemensamt utmärkande karakteristik den sinnrika konstruktionen med avtalslicenser, *Extended Collective Licensing* (ECL). Genom att avtala med en på området representativ organisation kan användaren av ett verk avtala med ett stort antal rättighetsinnehavare till låga transaktionskostnader på ett sätt som ger verkan också för rättighetsinnehavare som inte är medlemmar av rättighetsorganisationen. Upphovsrättsinnehavaren ges möjlighet till ekonomisk kompensation och har också möjlighet att utträda ur systemet genom att meddela sig till organisationen. Avtalslicenserna, som återfinns i upphovsrättslagens §42 a-h, tillkom ursprungligen för specifikt avgränsade användningsområden som tevesändningar, undervisning eller just bibliotek, men omfattar numera också en möjlighet att avtala med generell avtalslicensverkan.

I de senaste årens debatt i Europa kring en harmoniserad europeisk upphovsrätt har den nordiska avtalslicensmodellen tilldragit sig visst intresse. Som helhetslösning är det dock, som bland annat Jan Rosén¹⁹ påpekat, tveksamt om avtalslicensmodellen räcker för att lösa problemet med upphovsrättens territoriella begränsning. Avtalslicenslösningen förutsätter en utbyggd och välfungerande nationell infrastruktur för kollektiv rättighetsförvaltning, något som idag är väldigt skiftande på olika håll i Europa.

I september 2016 presenterade kommissionen sina reformförslag. Utöver åtgärder för gränsöverskridande tillgång till innehållstjänster och utökat skydd för nyhetspublicister finns där ett tydligt fokus på kunskap och utbildning, vilket är av stort intresse för bibliotekssektorn. I ett nytt upphovsrättsdirektiv vill EU införa obligatoriska upphovsrättsliga undantagsregler för bevarandeändamål, även om förslaget inte behandlar gränsöverskridande tillgängliggörande av sådant material. Där finns

---

19 Rosén, Jan. The Nordic Extended Collective Licensing Model as a Mechanism for Simplified Rights Clearance for Legitimate Online services, i Copyright in a Borderless online environment, (Axhamn, Johan mfl.), Norstedts Juridik 2012, s 85.

också en undantagsregel för TDM för vetenskapliga ändamål och en undantagsregel för illustration i undervisningssammanhang (dock inte för vetenskapliga framställningar). Det är också intressant att direktivet föreskriver en lösning för så kallade *out-of-commerce works*, verk som inte längre finns tillgängliga på marknaden, genom avtalslicensiering.

Låt oss så återgå till Walter Benjamin för ett ögonblick. I sin nämnda essä skriver han om sin samtid:

*Thus, the distinction between author and public is about to lose its basic character. The difference becomes merely functional; it may vary from case to case. At any moment the reader is ready to turn into a writer.*²⁰

Tankefiguren känns igen från det senaste decenniets digitaliseringsdebatt kring våra nätbaserade liv. Digitaliseringen öppnar onekligen för nya möjligheter att konsumera kultur och kunskap och för en bredare geografisk spridning av samhällsgemensamma informationsresurser som är viktig ur demokratisynpunkt, liksom en ökad möjlighet till ett ömsesidigt kulturarvsutbyte över nationsgränserna. Samtidigt utgör upphovsrättens territorialitet en begränsning då konsumtionsmönstren i allt mindre utsträckning känner nationsgränserna.

Det är utsiktslöst att kriminalisera konsumtions- och distributionsmönster som mer eller mindre vunnit social acceptans. Samtidigt behöver vi, om vi vill att konstnärer och vetenskapliga författare ska kunna skapa verk för en bredare publik än den egna kammaren eller byrålådan, mer dynamiska affärsmodeller och lagstiftningslösningar. Olika typer av streamingtjänster som tar hänsyn till etablerade konsumtionsmönster och samtidigt kompenserar kreatörerna växer också fram. Vid utformningen av sådana lösningar bör det också särskilt framhållas att det allmännas aktörer, som bibliotek, museer, arkiv och universitet, inte alltid

---

²⁰ Benjamin, Walter. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. 1936. I *Illuminations*. Schocken Books. New York 1969, s 232.

agerar med samma förutsättningar och i samma syften som aktörerna på en kommersiell marknad.

I en tid där varje nätanvändande kulturkonsument potentiellt och till och med samtidigt kan vara en lag- och avtalslydig användare av ett verk, en cyberbrottsling, en upphovsrättsinkräktare eller en återanvändare - en skapare av ett remixverk som förtjänar upphovsrättsligt skydd i egen rätt. I en sådan tid bör ekvationen om en digital upphovsrätt snarare än att bemötas med rop om "allt gratis till alla" lösas ut i licensmodellens mittenrike någonstans mellan de principiella exklusiva rättigheterna och de särskilt lagstiftade undantagsreglerna.

Upphovsrätten och bibliotekets demokratiska uppdrag

Katarina Renman Claesson

Inledning

De publika bibliotekens roll för demokratin har uttalats i Sverige, EU och internationellt. I den nya bibliotekslagen som började gälla 2014 anges att ändamålen för all offentligt finansierad biblioteksverksamhet (nedan kallat biblioteken) är att *verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning*. En tydlig betoning på demokratiuppdraget.¹

I linje med detta, gav regeringen i juni 2015 Kungliga biblioteket (KB) i uppdrag att ta fram förslag till en *nationell biblioteksstrategi*. I uppdraget ingår bland annat att belysa bibliotekens roll för att främja det demokratiska samtalet, den fria åsiktsbildningen och förmågan till kritisk analys och källkritik.

Olika typer av offentlig biblioteksverksamhet - folkbibliotek, skolbibliotek, universitets- och forskningsbibliotek exempelvis - har olika uppdrag och fokus, och de upplever olika praktiska problem och begränsningar. I det följande ska jag fokusera på gemensamma förutsättningar och generella drag i förhållande till upphovsrätten samt vilket stöd och vilka hinder för biblioteksverksamhetens demokratiuppdrag som finns i Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk (upphovsrättslagen).² Jag inleder med att undersöka lite närmare vad

---

1 Se 2 § bibliotekslagen (SFS 2013:801). Biblioteken ska också främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt samt finnas tillgänglig för alla, inte bara svenska medborgare.

2 Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk (upphovsrättslagen).

bibliotekens roll för demokratin grundar sig på. Är det bara i Sverige eller återfinns liknande resonemang inom EU och internationellt?

Bibliotekens demokratiska uppdrag

Bibliotekslagen anger att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.³

Bibliotekens roll som kunskapsförmedlare och vägledande i sökandet efter information och olika konstnärliga uttryck är av särskild betydelse för grupper som saknar ekonomiska eller andra möjligheter att själva införskaffa eller hitta efterfrågade medier.

Biblioteken ska också bidra till fri åsiktsbildning genom att inta en neutral hållning i förhållande till den information som tillhandahålls och genom att understödja ett fritt meningsutbyte. Biblioteket ska präglas av öppenhet för olika perspektiv och stå fri från censur eller andra hindrande åtgärder. Yttrandefriheten är den grund den fria åsiktsbildningen vilar på.

Även inom EU har biblioteken en erkänt viktig demokratiroll. EU-domstolen, som har att ange tolkningen av den EU-gemensamma upphovsrätten, förklarade i målet TUD mot Ulmer att det grundläggande uppdraget för allmänt tillgängliga bibliotek är att sprida kunskap och därmed främja allmänhetens intresse för forskning och privata studier.⁴ Syftet med upphovsrättens inskränkingsbestämmelser är enligt EU-domstolen att upprätthålla en skälig balans mellan intressen hos rättighetsinnehavare och hos användare.

Biblioteken påverkas, som samhället i övrigt, av den digitala teknikens omvandling av var, när och hur information och kultur skapas, nås och

---

3 Bibliotekslagens motiv ger viss vägledning i tolkningen av ändamålen. Se prop. 2012/13:147, s.12-15.

4 Se C 117/13 TUD mot Ulmer, p 27.

förmedlas. Det fria ordet förekommer i långt fler former än i tryck. Men förtroendet för biblioteken som oberoende aktör är fortfarande stort. 85 procent av svenskarna anser att bibliotek är viktiga för att samhället ska fungera och 70 procent har mycket stort eller stort förtroende för biblioteken.⁵ Så även år 2014 då nära 90 procent av svenskarna (cirka 100 procent för 16-19-åringarna samt högutbildade) använder internet och cirka 84 procent av dessa just för informationssökning.⁶

För att biblioteken ska kunna bibehålla sin trovärdighet och verka i enlighet med sina ändamål och vägledande värden, måste det finnas utrymme och stöd för ett sådant nyttjande också i det regelverk som till stor del avgör hur information och annat material kan användas i praktiken: upphovsrätten.

Bibliotekens roll internationellt

De allmänna bibliotekens betydelse för demokratin är etablerad också hos de internationella samfundet. Inför antagandet av den nya bibliotekslagen hänvisade flera remissinstanser till de principer som finns i Unescos/IFLA:s (International Federation of Library Associations and Institutions) internationella biblioteksmanifest som utgångspunkt för lagens ändamålsbestämmelse.

Unesco och IFLA enades i mitten av 1990-talet om att bibliotek är en viktig del av demokratiska samhällen i gemensamt utformade internationella principer för offentligt finansierade bibliotek och skolbibliotek.

---

5 Se Svensk biblioteksförnings skrift Fakta om bibliotek 2012, som hänvisar till Sören Holmberg & Lennart Weibull, "Höstligt institutionsförtroende", i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.): Svensk höst. SOM-undersökningen 2008, SOM-institutet 2009, s 135f. samt Lars Höglund & Eva Wahlström: "Biblioteken - kontinuitet eller nya trender?" i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.): Skilda världar. SOM-undersökningen 2007, SOM-institutet 2008, s 277. <http://www.biblioteksforeningen.org/wp-content/uploads/2011/01/Fakta-om-Bibliotek-121.pdf>

6 Se SOM-institutets rapport "Svenska trender 1986-2014", http://som.gu.se/digitalAssets/1534/1534693_svenska-trender-1986-2014.pdf (s. 60-61)

The Public Library Manifesto (Folkbiblioteksmanifestet), antogs 1994.⁷ Unesco/IFLA tillkännager i den sin övertygelse att offentliga bibliotek är en levande kraft för utbildning, kultur och information samt ett väsentligt medel för att främja fred och andlig välfärd.

Bibliotekens viktiga roll i samhället bekräftas också i FN:s immaterialrättsorganisation, Världsorganisationen för den intellektuella äganderätten (WIPO), se närmare nedan i avsnittet Biblioteken och den internationella upphovsrätten.

Upphovsrätt i balans med informations- och yttrandefrihet?

I det följande ska jag undersöka om det demokratiska ändamål som anges för biblioteken har stöd eller hindras av upphovsrättsregleringen, som i praktiken styr över bibliotekens möjligheter att använda och tillhandahålla material och annan information i alla medieformer och kategorier.

Upphovsrättens grundläggande syfte är att *säkerställa att författare, konstnärer och fotografer äger rätt till sina verk*. Det stadgas i grundlagen (Regeringsformen 2:16). Motsvarande bestämmelse finns i de konventioner som anger grundläggande mänskliga rättigheter.⁸ Den som skapat ett verk (upphovsmannen) har samma starka grundlagskydd för sitt verk som för sin personliga integritet samt informations- och yttrandefrihet. Den enes upphovsrätt kan därmed begränsa någon annans informations- och yttrandefrihet. En balans mellan olika rättigheter eftersträvas i upphovsrättslagen och andra regelverk.

7 Se: <http://www.unesco.org/webworld/libraries/manifestos/libraman.html>
År 1999 antogs också skolbiblioteksmanifestet, *School Library Manifesto*, vars syfte är att närmare definiera och främja skolbibliotekens särskilda roll och betydelse.

8 Se art. 27 FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna samt art. 17 i Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna. Några exempel på den pågående diskussionen om hur denna balans fungerar och ska upprätthållas på ett bra sätt återfinns bl.a. i <https://edri.org/un-report-copyright-isthe-eu-really-beacon-of-human-rights/> samt <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs40319-014-0181-3#page-1>

Upphovsmannens rätt har i lag utformats som en exklusiv rätt att bestämma över var, när och hur dennes verk får användas, kallat upphovsrätt. I upphovsrättslagen har ett antal bestämmelser försökt balansera mellan upphovsmannens rätt till sitt verk och andra människors grundlagsskydd för sin integritet, informations- och yttrandefrihet och så vidare, genom begränsningar och inskränkningar i upphovsrätten.

Vid sidan av upphovsmän har så kallade närstående rättighetshavare som artister, musiker, skådespelare, fotografer, ljud- och filmproducenter, databasproducenter samt radio- och tv-bolag också ett skydd för sina prestationer (närstående rättigheter, *related rights*). Närstående rättigheter skyddas inte av grundlagen då de, med undantag för skyddet för utövande konstnärer och fotografer, innehas av företag och inte personer. I det följande kommer jag därför att fokusera på upphovsmannens rätt och utelämna de närstående rättigheterna.

Inskränkningar i upphovsrätten till förmån för biblioteken

I upphovsrättslagens andra kapitel finns ett antal bestämmelser som närmare anger de inskränkningar vi har i svensk rätt till förmån för bland annat personlig integritet, informations- och yttrandefrihet, utbildning och forskning. Låt oss kalla det "inskränkningslistan".

Redan på 1950-talet, i motiven till dagens upphovsrättslag, diskuteras inskränkningar (undantag) i upphovsrätten till förmån för kulturella och samhällseliga ändamål, såsom exempelvis arkiv- och biblioteksanvändning.

"... utvecklingen medfört behov av nya inskränkningar i upphovsrätten till förmån för vissa kulturella eller eljest samhällseliga ändamål. Bl.a. föreslås sålunda, att arkiv och bibliotek skall äga fotokopiera skyddade verk..."

s. 2 i Kungl. Maj:ts proposition nr 17 år 1960, 27 november 1959 (prop. 1960:17)

Det innebär att den svenska upphovsrätten sedan länge ger bibliotek och arkiv möjlighet till viss användning av material utan att först ha inhämtat tillstånd från upphovsmannen eller andra rättighetshavare. Som framgår ovan anses yttrandefriheten utgöra grunden för den biblioteksverksamhet som främjar den fria åsiktsbildningen.

Medlemskapet i EU har medfört en alltmer EU-harmoniserad upphovsrätt under 2000-talet, genomförd genom ett antal direktiv och uttolkad av EU-domstolen.⁹ Medlemsländerna har dock fortfarande ganska stort utrymme att välja vilka inskränkningar de vill ha i den nationella rätten.

Det är viktigt att känna till att om det tecknats en licens i samband med förvärv eller annan åtkomst av verket, gäller villkoren i licensen istället för bestämmelserna i lagen (som vanligen inte är tvingande).

Amerikansk upphovsrätt (copyright) och dess *fair use*, som fyller ungefär samma funktion i USA som inskränkningslistan gör i Sverige, används ofta som utgångspunkt för diskussioner om upphovsrätt i Sverige och EU. Det är felaktigt och missvisande då prövningen om en användning är tillåten skiljer sig åt - den baserar sig på om fyra *fair use*-kriterier är uppfyllda, inte på en i förhand bestämd lista med tillåten användning.¹⁰

Det innebär exempelvis att en form av nyttjande som tidigare inte förekommit, såsom e-utlåning, skulle kunna utgöra *fair use* om kriterierna är uppfyllda. Inom EU och Sverige är detta inte möjligt förrän e-utlåning, noggrant definierad och beskriven, inkluderats i lagens inskränkningslista.

---

9 Se här närmare http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/acquis/index_en.htm

10 Se förklaring av *fair use*-kriterierna här <http://fairuse.stanford.edu/overview/fair-use/four-factors/>

Utlåning

Så fort ett exemplar av ett verk med upphovsmannens godkännande sålts eller spridits till allmänheten, kan den som innehar verksexemplaret sprida det vidare, exempelvis genom utlåning. Upphovsmannen behåller bara rätten att hyra ut verket.

Lite andra regler gäller för datorprogram och filmverk, som inte får lånas eller hyras ut utan tillstånd.¹¹ Innehavarens möjlighet att låna ut sina verksexemplar gäller bara fysiska exemplar av ett verk, exempelvis pappersböcker.

Som kompensation för bibliotekslåningen erhåller författare bibliotekersättning i form av individuell ersättning, bidrag och/eller stipendier.¹² EU-domstolen har i några domar uttalat sig om sådan kompenserande ersättning.¹³

Vad gäller för utlåning av digitala böcker eller annat digitalt material? En digital version av ett verk är också ett exemplar av det verket. En e-bok i fysisk form jämförs med en bok i pappersform och kan lånas ut om inget annat avtalats med rättighetshavaren. Annat gäller om boken tillgängliggörs online.

Elektronisk utlåning?

Elektronisk utlåning (e-lån) är inte detsamma som traditionell utlåning. Begreppet e-lån har kommit att användas, men i enlighet med strikt upphovsrättslig terminologi handlar det inte om något "lån" av fysiska exemplar av verk.

---

11 Se 19 § upphovsrättslagen, jfr art 4 i infosoc-direktivet.

12 Se förordning (1962:652) om Sveriges författarfond.

13 Se C-198/05 Commission v. Italy (2006), C-36/05 Commission v Spain, (2006), C-53/05 Commission v. Portugal (2006) samt C-271/10 VEWA (2011)

Om användaren ges åtkomst till ett verk genom exempelvis strömmande medier, nedladdning under en viss begränsad tid eller liknande, styrs användningen helt av den licens som tecknas. Upphovsrätten har inget särskilt undantag till förmån för biblioteken som kan göras gällande i den situationen. Det medför i många fall helt andra villkor och ekonomiska åtaganden än vanlig utlåning.

I den e-utlåning som sker idag är villkoren för biblioteksbesökarnas åtkomst och användning i de flesta fall styrda av licenser, med liten möjlighet för biblioteken att förhandla fram villkor som tillvaratar demokratiuppdraget.

Men rättsläget är inte helt klart. Att utlåning av digitalt material kräver licens har ifrågasatts av den nederländska biblioteksforeningen, *Vereniging Openbare Bibliotheken* (VOB), som begärt att få frågan prövad i EU-domstolen (C 174/15 VOB). EU-domstolens dom i C 128/11 *Usedsoft*, har öppnat upp för att möjligheten att vidareanvända material (exempelvis sälja vidare) också kan gälla material som enbart tillhandahållits digitalt och med en licens. Bland forskare har det presenterats olika förslag till hur upphovsrätten kan införa regler kring e-lån.

Juristprofessorn Orit Fischman Afori föreslog 2013 tvingade skydd mot alltför långtgående villkor för digitalt tillhandahållande av material av publika bibliotek i sin artikel *The Battle Over Public E-Libraries - Taking Stock and Moving Ahead*. Något som enligt Fischman Afori också bör ingå i någon form av internationell överenskommelse. Det motiverades av att de publika biblioteken utgör en inkörsport till kunskap (*gateway to knowledge*, jämför med Unescos biblioteksmanifest) samt att de främjar social rättvisa och yttrandefrihet.¹⁴

---

14 Se Orit Fischman Afori, *The Battle Over Public E-Libraries - Taking Stock and Moving Ahead*, IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law, June 2013, Volume 44, Issue 4, s. 392-417

I december 2014 publicerade juristprofessorn Séverine Dusollier *A manifesto for an e-lending limitation in copyright*.¹⁵ Hon argumenterar för en viss utvidgning av möjligheten till biblioteksutlån också av e-böcker och annat digitalt material.

“the copyright limitation for public lending should be extended to the digital environment on the ground that it has too much democratic and cultural value to be left completely in the hands of market transactions.”

Kopiering

Offentligt finansierade arkiv och bibliotek får utan särskilt tillstånd från upphovsmannen, framställa exemplar av (kopiera) verk (undantag datorprogram). Kopiering får ske för bevarande-, kompletterings- eller forskningsändamål, för att tillgodose lånesökandes önskemål om enskilda artiklar, av korta avsnitt eller av material som av säkerhetsskäl inte bör lämnas ut i original samt för användning i läsapparater.¹⁶ Papperskopior som framställs för att tillgodose lånesökandes önskemål enligt ovan, får lämnas ut till lånesökande. Om biblioteken tecknat ett avtal med Bonus Copyright Access tillåts också viss digital utlämning och överföring.¹⁷ Bibliotekskopiering som hindras av tekniska skydd i materialet kan “hävas” av domstol.¹⁸

---

15 Se Dusollier, *A manifesto for an e-lending limitation in copyright*, i *Journal of Intellectual Technology and Electronic Commerce (JIPITEC)*, vol 5 (2014), s. 213-230. ile:///Users/katarinarc/Downloads/JIPITEC_5_3.pdf

16 Se 16 § upphovsrättslagen, jfr art 5.2 c i infosoc-direktivet. I upphovsrättsförordningen (1993:1212) anges närmare vad som avses med kompletteringsändamål.

17 Detta avtal har stöd i lagstiftningen i bestämmelser som gäller avtalslicenser. Se 3a kap upphovsrättslagen, särskilt 42d §.

18 Se 52 f § upphovsrättslagen (jfr 6. 4 i infosoc-direktivet).

I bibliotekssituationer kan kopiering för privat bruk också bli aktuellt. Men det är inte tillåtet, ens för privat bruk, att kopiera mer än begränsade delar (mindre än hälften) av litterära verk, undantaget litterära verk av begränsat omfång (till exempel dikter).¹⁹

Åtkomst till internet och de egna samlingarna

Med stöd i lagmotiv från 2005 har det klarlagts att bland annat bibliotek kan tillhandahålla datorer med uppkoppling till internet och därmed information som tillgängliggörs på nätet²⁰ (utan att komma i konflikt med upphovsrätten).

”Om det inte erbjuds alternativa möjligheter för enskilda att använda datorer med tillgång till Internet kommer således många att utestängas från viktig samhällsinformation. ... det finns starka skäl att ge förutsättningar för att sådan tillgång till information kan erbjudas allmänheten, t.ex. på bibliotek.” (prop. 2004/5:110 s.206)

Det finns också stadgat att offentliga arkiv och bibliotek kan tillgängliggöra verk som ingår i de egna samlingarna genom tekniska hjälpmedel avsett för enstaka besökare. Användarna kan med stöd av privatkopieringsundantaget skriva ut eller kopiera över materialet på en egen digital bärare.²¹ Men det kan finnas begränsningar för den här typen av användning av licenser. Se EU-domstolen i målet C 117/13 Technische Universität Darmstadt mot Eugen Ulmer KG (TUD mot Ulmer).

---

19 Se 12 § upphovsrättslagen, jfr art 5.2 b i infosoc-direktivet.

20 Se 21 § upphovsrättslagen samt prop. 2004/05:110 s.208.

21 Se 21 § upphovsrättslagen

EU:s modernisering av upphovsrätten

För att stimulera tillkomsten av en digital inre marknad inom EU finns en tydlig ambition att inom en snar framtid göra de förändringar i upphovsrättslagen som krävs för att en sådan utveckling inte ska hindras.²²

Ett första steg för att underlätta digitalisering och webbåtkomst av vårt kulturarv har tagits genom att harmonisera bestämmelserna kring användningen av anonyma verk (*orphan works*) samt hur rättigheter förvaltas och licensieras i förvaltningsorganisationerna. Härutöver finns också samarbetet inom ramen för *Licenses for Europe*.²³

Direktivet om anonyma verk ger Europas bibliotek, arkiv, public service-bolag och andra liknande offentligt finansierade organisationer ett regelverk som möjliggör online och gränsöverskridande tillhandahållande av material i deras samlingar. Bestämmelserna om anonyma verk infördes i svenska upphovsrättslagen 2014.²⁴

Men trots erkännande av behovet av att anpassa upphovsrätten efter den digitala miljön och EU-domstolens uttalande om bibliotekens viktiga roll i demokratin, har EU fått kritik för att gå emot sina egna strävanden genom att i internationella diskussioner inte stödja förbättrade användarvillkor för biblioteken.²⁵

---

22 Se http://ec.europa.eu/commission/sites/cwt/files/commissioner_mission_letters/oettinger_en.pdf

23 Se direktiv 2012/28/EU den 25 oktober 2012 om viss tillåten användning av anonyma verk samt direktiv 2014/26/EU den 26 februari 2014 om kollektiv förvaltning av upphovsrätt och närstående rättigheter och gränsöverskridande licensiering av rättigheter till musikaliska verk för användning på nätet på den inre marknaden. Se mer om Licenses for Europe, <http://ec.europa.eu/licences-for-europe-dialogue/>

24 Se 16a-17§§ upphovsrättslagen.

25 /sccr_30/sccr_30_3.pdf jfr med <http://www.eblida.org/News/2015/sccr30-9jul2015.pdf>

Biblioteken och den internationella upphovsrätten

Bernkonventionen för skydd av litterära och konstnärliga verk från 1886, undertecknad av 168 länder (2015), har kommit att fungera som upphovsrättens "grundtext". I konventionen finns ingen uttrycklig text avseende biblioteksanvändning. Konventionen administreras av WIPO (*World Intellectual Property Organisation*) som är en specialorganisation inom FN.

I Bernkonventionen finns överhuvudtaget inte någon "inskränkingslista". Konventionen anger istället att inskränkningar i upphovsrätten bara får ske (i) i vissa särskilda fall som (ii) inte står i konflikt med ett normalt utnyttjande av verket och som (iii) inte heller oskäligt skadar upphovsmannens legitima intresse. Det har kommit att kallas *trestegstestet/trestegsregeln*.

Bernkonventionens officiella guide anger att kopiering hos bibliotek eller liknande institutioner är av stor vikt för kunskapsspridning, men kan i stor skala skada upphovsmannens intresse. Det är upp till varje land att vidta de åtgärder som förenar upphovsmannens intresse med användarnas behov och som är bäst anpassad efter landets utbildnings-, kulturella, sociala och ekonomiska utveckling. En WIPO-studie presenterad 2015 visar att inskränkningar för biblioteksanvändning finns i de flesta länders upphovsrätt.²⁶

Inom WIPO pågår ett arbete med att utveckla möjligheten för de offentliga biblioteken att för vissa ändamål och utan särskild licens använda verk och annat skyddat material.

---

26 Crews, Kenneth J.D, Ph.D, Attorney at Law, Study on copyright limitations and exceptions for libraries and archives, sccr/30/3, June 10, 2015. http://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/sccr_30/sccr_30_3.pdf

Att balansera mellan grundläggande rättigheter

Det finns en etablerad uppfattning att det inom upphovsrätten finns en inbyggd balans mellan upphovsmannens rätt till sitt verk och andra grundlagsskyddade intressen. Privatkopieringsundantaget tar hänsyn till användarens personliga integritet, medan citat-, press- och biblioteksundantagen tillgodoser rätten till information och yttrandefrihet. Fler exempel finns.

Men två relativt nya domar från 2013 i Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna utmanar detta antagande. I målen *Ashby Donald and Others v. France* (no. 36769/08) samt målet *Fredrik Neij and Peter Sunde Kolmisoppi v. Sweden* (no. 40397/12) anges att otillåten användning enligt upphovsrätten kan tillåtas som en del av yttrandefriheten. Det gäller även om användningen är kommersiell. Det här bör leda till en fördjupad diskussion kring hur man ska åstadkomma en bra balans mellan olika grundlagsskyddade rättigheter.

Sammanfattning

Även om den offentliga biblioteksverksamhetens ändamål bland annat är att verka för det demokratiska samhällets utveckling har det inte skett någon egentlig anpassning till detta i upphovsrätten, den reglering som i praktiken styr hanteringen av olika typer av information och material.

Det finns en pågående diskussion internationellt och inom EU om upphovsrätten idag tar hänsyn till och öppnar upp för bibliotekens demokratifunktion. Det har dock inte lett till några reella resultat eller lagändringar.

Det finns också en begynnande diskussion i mänskliga rättighetsforum om den balans som ska finnas mellan olika personers rättigheter - i det här fallet upphovsmannens rätt till sina verk i relation till andra personers rätt till yttrandefrihet, information och integritetsskydd - verkligen fungerar så som upphovsrätten är utformad idag.

I väntan på vad som sker på den internationella arenan och inom EU, bör det i arbetet med den svenska nationella biblioteksstrategin studeras närmare om den biblioteksanvändning som tillåts i upphovsrätten idag räcker för att verksamheten ska kunna fungera i enlighet med angivna ändamål och vägledande värden. Det finns ganska tydliga tecken på att en uppdatering måste ske, inte minst i förhållande till digital "utlåning".

Man bör också utreda närmare om biblioteket kan använda sig av yttrandefrihetsargument mer. Biblioteken är en betrodd och viktig samhällsaktör, som har till uppdrag att främja den fria åsiktsbildningen. Och, som anges i motiven till bibliotekslagen, yttrandefrihet är den grund på vilken den fria åsiktsbildningen vilar.

Sådana utredningar skulle också ge underlag för hur Sverige bör agera och argumentera i europeiska och internationella sammanhang där biblioteket, informations- och yttrandefriheten samt upphovsrätten diskuteras.

Författarpresentationer

Alex Amnéus

arbetar som konsult inom projektledning och kommunikation. Han har mångårig vana av samarbete med bibliotek kring utvecklingsfrågor och fortbildning, har studerat statsvetenskap, journalistik och mänskliga rättigheter och har även arbetat med omvärldsbevakning och EU-projekt inom näringsliv och offentlig sektor.

Katarina Renman Claesson

är sedan många år verksam som universitetsforskare, föreläsare, expert och författare inom särskilt upphovsrätt och konstjuridik. Hon har haft upphovsrätt i fokus sedan slutet av 1990-talet och har stor kunskap och erfarenhet av hur digitaltekniken påverkat juridiken. Hon har bred yrkeserfarenhet som bland annat domare, bolagsjurist, verksamhetschef, universitetslärare och juridisk forskare.

Jonas Holm

arbetar som universitetsjurist vid Stockholms universitet med inriktning på immaterialrätt. Han har utöver juristexamen en kandidatexamen vid kulturvetarprogrammet inriktad på konst och litteraturvetenskap. Sedan 2014 är han Stockholms universitetsbiblioteks rådgivare i juridiska frågor och ordförande i den europeiska biblioteksorganisationen LIBER:s arbetsgrupp för upphovsrättsliga frågor.

Inga-Lill Nilsson

arbetar som ämnesbibliotekarie vid Karlstads universitet och har arbetat med upphovsrättsstöd under en längre tid. Hennes intressen rör främst upphovsrätt som ett av bibliotekens nya kompetensområden. Hon har initierat Svensk biblioteksförnings expertnätverk för bibliotek och upphovsrätt.

Jerker Rydén

har jur.kand.- och civilekonomexamen och bakgrund bland annat som verksjurist på Riksantikvarieämbetet och advokat. Sedan 2007 arbetar han som verksjurist på Kungliga biblioteket. Han är vice ordförande i CENL Copyright Working Group och ledamot i EBLIDA Expert Group on Information Law samt styrelseledamot i stiftelsen för rättsinformation. Han har förhandlat det Memorandum of Understanding gällande Out of Commerce Works som ligger till grund för förslaget om fjärraccess i det förslag till EU-direktiv som EU-kommissionen presenterade i september 2016.

Anne Stigell

arbetar som senior rådgivare och GD-koordinator på Myndigheten för tillgängliga medier, MTM. Anne har mångårig erfarenhet från tillgänglighetsarbete, bland annat som informations- och kommunikationschef på MTM (tidigare Talboks- och punktskriftsbiblioteket). Hon deltog som expert i utredningen om vissa upphovsrätts- och bolagsrättsärenden (Ju 2011:15) som presenterades i betänkandet Tillstånd och medling (SOU 2013:4).